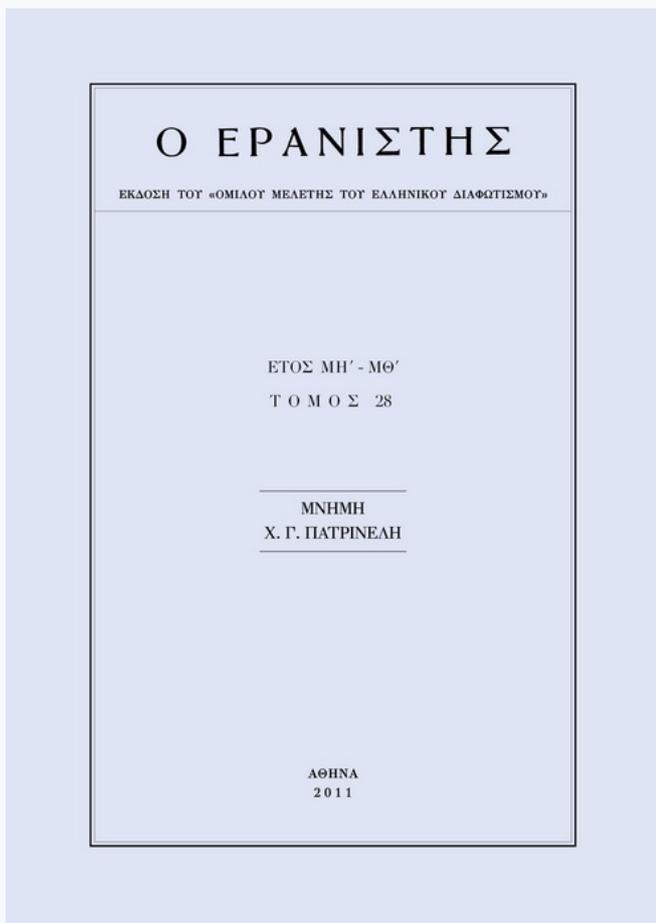

The Gleaner

Vol 28 (2011)

In Memoriam of C. G. Patrinelis

Στην Πάτμο το δέκατο έκτο αιώνα. Ο
καραβοκύρης κι επιχειρηματίας Διάκος της
Κρητικής

Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου

doi: [10.12681/er.128](https://doi.org/10.12681/er.128)

To cite this article:

Ζαχαριάδου Ε. Α. (2011). Στην Πάτμο το δέκατο έκτο αιώνα. Ο караβοκύρης κι επιχειρηματίας Διάκος της Κρητικής. *The Gleaner*, 28, 65–94. <https://doi.org/10.12681/er.128>

ΣΤΗΝ ΠΑΤΜΟ ΤΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΚΤΟ ΑΙΩΝΑ

Ὁ καραβοκύρης κι ἐπιχειρηματίας Διάκος τῆς Κρητικῆς

ΟΜΑΝΟΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΕΞΕΤΑΖΟΝΤΑΣ μία εικόνα ἑθρονος Παναγίας, που πρέπει να ἔχει ζωγραφιστεῖ στην Πάτμο και φέρει χρονολογία 1590, σχολίασε το ντύσιμο των αφιερωτῶν τῆς, οι οποίοι εικονίζονται στην κάτω ζώνη, δηλαδή του Ιωάννη, τῆς συμβίας του κι ενός ἀπὸ τα παιδιά τους σε δεητικὴ στάση ἀνάμεσα στους δύο γονεῖς του. Θεώρησε πως τα ἄσπρα δαντελωτά τους πουκάμισα, οι κόκκινες κάλτσες, ἡ κεντημένη ζώνη και ο κεφαλόδεσμος αποτελοῦσαν ντύσιμο («επιλήψιμα») πλούσιο κι επιδεικτικόν.¹ Για τὴν οικογένεια των αφιερωτῶν, ὅσο ξέρω, δεν εἶναι τίποτε γνωστό.² Ὁ Χατζηδάκης επανεξέτασε τὴν εικόνα τονίζοντας το ενδυματολογικὸ τῆς ενδιαφέρον και σχολιάζοντας με τὸ ἴδιο πνεῦμα τὸ ἐξαιρετικὸ ντύσιμο των αφιερωτῶν, τὸ ὁποῖο συνδύασε αὐτὴ τῆ φορά με τα επιτιμητικὰ σχόλια του πατριάρχου Αλεξανδρείας Σιλβέστρου σε μία ἐπιστολὴ του πρὸς τους Πατμιώτες σχετικὰ με τὸν πολυτελὴ τρόπο ζωῆς τους.³

Εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες πρὸς τὸν καθηγούμενο και πατριαρχικὸ ἑξαρχο τῆς μονῆς τῆς Πάτμου κύριον Αντίπα καθὼς και πρὸς τὸ προσωπικὸ τῆς Βιβλιοθήκης και του Αρχείου τῆς μονῆς, ἐπειδὴ διευκόλυναν τὴ δουλειά μου με πολλὴ καλοσύνη και ἐνθαρρυντικὸ ενδιαφέρον.

1. Μ. Χατζηδάκης, «Φορητές Εικόνες», *Οι Θεσαυροὶ τῆς Μονῆς Πάτμου*, ἐπιμ. Α. Δ. Κομίνης, Αθήνα 1988, σ. 127.

2. Ὁ Αλεξανδρείας Σιλβέστρος σε μία ἐπιστολὴ του γενικῶς πρὸς τους Πατμίους ἀπευθύνεται ὀνομαστικὰ πρὸς ἕναν ἄρχοντα κύρι Διακοῖωάννου, τὸν ὁποῖο παρακινεῖ νὰ ιδρύσει ἕνα γυναικεῖο μοναστήρι στην Πάτμο. Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι ἀχρονολόγητη ἀλλὰ πιθανότατα ἔχει συνταχθεῖ γύρω στο 1579: F. Miklosich – J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi*, τ. 6, Βιέννη 1890, σ. 272-273. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ τίτλος διάκος ἦταν συνώνυμος με τὸν τίτλο ἀναγνώστης, τὸν ὁποῖον ἔφεραν πρόσωπα που κατὰ τὴ λειτουργία εἶχαν τὸ τιμητικὸ δικαίωμα νὰ διαβάσουν τὸν Ἀπόστολο ἢ τις Προφητείες· βλ. Χ. Ι. Παπαχριστοδοῦλου, «Οικογενειακὰ ἐπώνυμα Δωδεκανήσου», *Αφιέρωμα στη Μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 318. Τὸ ὄνομα ὅμως Ἰωάννης εἶναι πολὺ κοινὸ και συνεπῶς εἶναι δύσκολο νὰ προτείνει κανεὶς κάποια ταύτιση.

3. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες τῆς Πάτμου. Ζητήματα Βυζαντινῆς και Μεταβυ-*

Η χρονολογία της εικόνας αυτής καθώς και ο εμφανής πλούτος των αφιερωτών της σχετίζονται με το θέμα του παρόντος άρθρου, που είναι η φυσιογνωμία κι ο πλούτος ενός αιγαιοπελαγίτη επιχειρηματία και καρβοκύρη, ο οποίος έζησε κατά την ίδια χρονική περίοδο. Προηγουμένως όμως θεωρώ χρήσιμο να επαναλάβω, ως εισαγωγή στο θέμα μου, τις γενικές απόψεις του Χατζηδάκη σχετικά με την κατάσταση της Πάτμου κατά τα χρόνια εκείνα. Ο σημαντικά μεγάλος αριθμός εικόνων, τέμπλων, βημοθύρων και άλλων καλλιτεχνημάτων, τα οποία από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα και εξής παραγγέλλουν οι Πατμιώτες, για να κοσμήσουν τη μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου αλλά και διάφορα παρεκκλήσια, αποτελούν σαφή μαρτυρία για την οικονομική ανάπτυξη του νησιού, ιδιαίτερα γύρω στο 1580, οπότε κτίζονται πολλές μικρές εκκλησίες που διακοσμούνται με τρόπο πλούσιο. Επιπλέον, τα καλλιτεχνήματα μαρτυρούν σαφέστατα τον προσανατολισμό της Πάτμου προς την τέχνη της Κρήτης. Ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στα δύο νησιά ήταν το μετόχι του Στύλου,⁴ το οποίο διατηρούσε η μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην περιοχή των Χανίων. Το μετόχι αυτό ήταν προσοδοφόρο, κυρίως από τότε που οι Βενετοί απήλλαξαν τους μοναχούς από τον φόρο της δεκάτης (1483). Παράλληλα οι Πατμιώτες είχαν επιδοθεί στη ναυτιλία, είχαν αναπτύξει τη ναυπηγική τέχνη, είχαν εξασφαλίσει την οικονομική υποστήριξη των ηγεμόνων της Βλαχίας και —καταλήγει ο Χατζηδάκης— ίσως είχαν και «άδηλους πόρους».⁵

Η ευημερία της Πάτμου τοποθετείται μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της οικονομικής ανάπτυξης του Ελληνισμού κατά τον 16ο αιώνα, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί από τη Molly Greene ως «η ώρα των Ελλήνων».⁶ Κατά τον αιώνα εκείνο σημειώθηκαν πολύ μεγάλες αλλαγές στον τότε γνωστό κόσμο με την εμφάνιση των Πορτογάλων στην Ερυθρά Θάλασσα

ζαντινής Ζωγραφικής, Αθήνα 1995, σ. 153. Για την επιστολή βλ. την προηγούμενη υποσημείωση.

4. Για το μετόχι αυτό διαθέτουμε τώρα μία σχετικά πρόσφατη, εμπειρισταωμένη μελέτη: Α. Φ. Καλλιβερέτακης, «Το μετόχι της Πάτμου στο Στύλο Αποκορώνου και η αυτοκρατορική λύσις του 1496», *Τετράδια Εργασίας* 18 – *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2003, σ. 93-132.

5. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου...*, ό.π., σ. 23-24, 27-29.

6. Molly Greene, «Trading Identities, The Sixteenth-Century Greek Moment», *A Faithful Sea, The Religious Cultures of the Mediterranean, 1200-1700*, επιμ. Α. Α. Husain και Κ. Ε. Fleming, Οξφόρδη 2007, σ. 121-148.

(1503) και την πρώτη κάμψη του λεγόμενου εμπορίου της Ανατολής. Ο σουλτάνος Σελήμ Α' (1512-1520) κατέκτησε τη Συρία και την Αίγυπτο, λίγο αργότερα ο ηγεμόνας της Αλγερίας Χαϊρεντίν Βαρβαρόσας δήλωσε προς αυτόν την υποταγή του και τότε άρχισε μία νέα ιστορική περίοδος για την ανατολική Μεσόγειο, όπου σταδιακά θεμελιώθηκε η οθωμανική κυριαρχία ενώ παράλληλα η επιρροή των ιταλικών ναυτικών κρατών υποχώρησε. Από αυτά η Βενετία προσαρμόστηκε γρήγορα στη νέα κατάσταση, οι έμποροι της ανέπτυξαν δραστηριότητα στην οθωμανική Αίγυπτο και το εμπόριο της Ανατολής γύρω στο 1550 αποκαταστάθηκε ως ένα σημείο.⁷ Ωστόσο, η κατάκτηση της Κύπρου το 1571 ενίσχυσε την οθωμανική κυριαρχία στην ανατολική Μεσόγειο κι εξασθένησε περισσότερο τη βενετική επιρροή.⁸ Το διαμετακομιστικό εμπόριο είχε πάψει πια να είναι μονοπώλιο των ιταλικών ναυτικών κρατών. Άρχισαν να συμμετέχουν σ' αυτό έλληνες καπετάνιοι, που άλλοι τους ήσαν βενετοί υπήκοοι κι άλλοι τους οθωμανοί υπήκοοι, από τα Ιόνια νησιά, από την Κρήτη και το Αιγαίο καθώς επίσης κι από την Κωνσταντινούπολη.⁹ Ταυτόχρονα σε λιμάνια της Ιταλίας, που τότε αναπτύσσονταν, όπως το Λιβόρνο, δημιουργήθηκε ζήτηση για περισσότερο ανθρώπινο δυναμικό με ναυτική πείρα και Έλληνες εγκαταστάθηκαν σ' αυτά. Έλληνες επίσης είχαν ζήτηση και στα ναυπηγεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου οι νέες συνθήκες απαιτούσαν περισσότερα πλοία. Η παρουσία ελλήνων καπετάνιων και εμπόρων είχε γίνει έντονη από την Κύπρο και την Αίγυπτο ως την Ιταλία κι ως τη Μολδαβία.¹⁰

7. Για τις πολεμικές επιχειρήσεις των Οθωμανών που στόχευαν στην εκδίωξη των Πορτογάλων από την Ερυθρά Θάλασσα και τον Περσικό Κόλπο, τις επιπτώσεις που είχαν στο εμπόριο καθώς και για την επιμονή των Βενετών στο εμπόριο της Ανατολής βλ. επιμ. Η. Inalcik – D. Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge University Press 1994, σ. 319-347· πβ. και G. Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford University Press 2000, σ. 25-26.

8. Κατά το ίδιο έτος ολόκληρος σχεδόν ο οθωμανικός στόλος καταστράφηκε στη ναυμαχία της Ναυπάκτου αλλά η αυτοκρατορία διέθετε πόρους ώστε να τον κατασκευάσει και πάλι μέσα σε τρία χρόνια: Α. C. Hess, *The Forgotten Frontier, A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, Chicago 1978, σ. 90-92.

9. Βλ. τη διαφωτιστικότατη μελέτη της Κρίστας Παναγιωτοπούλου, «Έλληνες ναυτικοί και πλοιοκτήτες από τα παλαιότερα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1536-1576)», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), 284-352.

10. Για την ελληνική παρουσία βλ. Molly Greene, «Trading Identities...», ό.π., όπου και πλουσιότατη βιβλιογραφία· πβ. και Η ίδια, *Catholic Pirates and Greek*

Ωστόσο, η ευημερία της Πάτμου δεν οφείλεται απλώς και μόνο στις νέες συνθήκες που επικράτησαν κατά τον 16ο αιώνα και που περιέγραφα συνοπτικά παραπάνω. Προέκυψε από τη συνεπή στάση που αποφάσισε να τηρήσει η μονή της, ήδη από τον 13ο αιώνα αν όχι και παλαιότερα, απέναντι στους γείτονές της. Μία αναδρομή στους αιώνες που προηγήθηκαν έχει τη θέση της εδώ γιατί θα εξηγηθεί περισσότερο η κατοπινή συγκέντρωση πλούτου.

Θα αρχίσω από τη δραστηριότητα στη θάλασσα. Το ζήτημα της ναυτιλίας, δηλαδή των πλοίων που διέθετε η μονή της Πάτμου αλλά, και γενικότερα, των πλοίων που ανήκαν σε μοναστήρια κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο έχει μελετηθεί ικανοποιητικά και μάλιστα κατά τις τελευταίες δεκαετίες.¹¹ Πιο συγκεκριμένα όμως η γνώση μας σχετικά με την πατμιακή ναυτιλία έχει εμπλουτιστεί πρόσφατα, σε βάθος χρόνου καθώς και σε λεπτομέρειες, χάρη σε μία μελέτη του G. Saint-Guillain.¹²

Merchants, A Maritime History of the Mediterranean, Princeton University Press 2010, σ. 19-51, όπου επανεξετάζεται το πρόβλημα με νέα στοιχεία και κάποτε από διαφορετική σκοπιά: προσθέτω και το άρθρο του Α. Falangas, «Post-Byzantine Greek Merchants of the Fifteenth-Seventeenth Centuries», *Journal of the Hellenic Diaspora* 33 (2007), 7-21.

11. G. Makris, *Studien zur spätbyzantinischen Schifffahrt*, Γένουα 1988· Μαρία Νυσταζοπούλου–Πελεκίδου, «Τα πλοία της Μονής Πάτμου (11ος-13ος αιώνας)», και Χρύσα Μαλτέζου, «Τα πλοία της Μονής Πάτμου (16ος-17ος αιώνας)», *Πρακτικά, I. Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, 900 Χρόνια Ιστορικής Μαγρυρίας, Πάτμος, 22-24 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα 1989, σ. 93-114, 115-125· Ε. Ζαχαριάδου, «Monks and Sailors under the Ottoman sultans», *The Ottomans and the Sea, Oriente Moderno* 20 (81) (2001), 141-147· Μαρία Νυσταζοπούλου–Πελεκίδου, «Les couvents de l'espace égéen et leur activité maritime (Xe-XIIIe s.)», *Σύμμεικτα* 15 (2002), 109-130· Κ. Πιτσάκης, «Un cas particulier d'activité commerciale dans la Méditerranée byzantine: les monastères armateurs», *Μεσογειακές 32* (2002) – *Relations pacifiques et polémiques en Méditerranée*, 63-87· Ν. Οικονομίδης, «The Monastery of Patmos and its Economic Functions (11th-12th centuries)», *Social and Economic Life in Byzantium*, επιμ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Aldershot 2004, VII, σ. 8-10· Ο ίδιος, «Le bateau de Chilandar», *Huit siècles du monastère Chilandar: Histoire, vie spirituelle, littérature, art et architecture* [Académie serbe des sciences et des arts, Classe des sciences historiques, 27], επιμ. Vojislav Korać, Βελιγράδι 2000, σ. 29-33.

12. G. Saint-Guillain, «L'Apocalypse et le sens des affaires: les moines de Saint-Jean de Patmos, leurs activités économiques et leurs relations avec les Latins (XIIIe et XIe siècles)», *Chemins d'outre-mer. Études sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*, τ. 2, Παρίσι 2004, σ. 765-790.

Από την εμπειριστατωμένη αυτή μελέτη μαθαίνουμε –εδώ θα περιοριστώ μόνο στα σημεία που έχουν σχέση με το θέμα μου– ότι ήδη από το πρώτο μισό του 13ου αιώνα η μονή της Πάτμου, δρώντας αυτεξούσια,¹³ είχε επιτύχει την αναγνώριση των δικαιωμάτων της στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Με άλλα λόγια, σε εποχή κατά την οποία η εχθρότητα ανάμεσα στους δύο κόσμους, τον ρωμαιοκαθολικό και τον ελληνορθόδοξο, είχε ενταθεί, η μονή, ενώ εξακολουθούσε να ανήκει στο Βυζάντιο, και, ακριβέστερα, στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας, επέτυχε να προσεγγίσει μια λατινική δύναμη, τη Βενετία. Επιπλέον, μαθαίνουμε πως ήδη κατά το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα η μονή της Πάτμου διέθετε έναν εμπορικό στολίσκο υπολογίσιμης χωρητικότητας. Το σπουδαιότερο όμως είναι ότι στα μέσα του 14ου αιώνα (οι σημαντικότερες αρχαιακές μαρτυρίες είναι των ετών 1355-1357) η μονή διέθετε μεγαλύτερα πλέον σκάφη που διεξήγγαν διαμετακομιστικό εμπόριο ξεκινώντας από την Κρήτη με κατεύθυνση την Κω και τη Ρόδο, καθώς και τα μικρασιατικά παράλια.¹⁴ Τα πληρώματα αυτών των σκαφών τα αποτελούσαν παπάδες ή μοναχοί αλλά και λαϊκοί –οι τελευταίοι συνήθως Πατμιώτες– και τα εμπορεύματα ήσαν κυρίως σιτηρά, τυρί και κρασί.¹⁵

Με την πρώτη ματιά τουλάχιστον φαίνεται απίστευτη η περίπτωση μιας μονής, πάνω σε ένα εξαιρετικά άγονο αιγαιοπελαγίτικο νησί, ανάμεσα στους Τούρκους και τους Λατίνους, η οποία κατόρθωσε να αναπτύξει τη ναυτιλία της, να διαθέτει πλοία που διέσχιζαν το Αιγαίο με εμπορεύματα, να συνεργάζεται και να διαπραγματεύεται με λατίνους εμπόρους, ακόμα κι από την Κωνσταντινούπολη, και μάλιστα σε μία ιστορική περίοδο πολύ μεγάλων ταραχών. Θυμίζω πως το 1348 είχε γίνει σαφής η αποτυχία της σταυροφορίας της Σμύρνης, που είχε διοργανωθεί για να

13. Για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες η μονή της Πάτμου εξελίχθηκε σε αρχή της νήσου και η νήσος σε μοναχική πολιτεία βλ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, «Συμβολή στην ιστορία του Νοτιοανατολικού Αιγαίου (με αφορμή τα πατμιακά φιρμάνια των ετών 1454-1522)», *Σύμμεικτα* 1 (1966), 193-198.

14. Σε δύο από τα έγγραφα που έχει εκδώσει ο G. Saint-Guillain, «L'Apocalypse...», ό.π., σ. 788, αναφέρεται ο γενικός γεωγραφικός όρος Turchia· εξακολουθώ να πιστεύω πως τον 14ο αιώνα οι Βενετοί της Κρήτης, όταν έγραφαν Turchia εννοούσαν το εμιράτο του Μεντεσέ· βλ. Ε. Α. Zachariadou, *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983, σ. 118-121.

15. G. Saint-Guillain, «L'Apocalypse...», ό.π., κυρίως σ. 771-774, 775, 776-781.

πατάξει την πειρατική δράση των τούρκων εμίρηδων του Αϊδινίου. Στο διάστημα των πολεμικών επιχειρήσεων είχε αρχίσει η εξάπλωση της τρομερής πανώλης από τη Μαύρη Θάλασσα προς την Ευρώπη, που έφερε μεγάλη κοινωνική και δημογραφική αναστάτωση, και οι χριστιανοί εξαναγκάστηκαν να αναζητήσουν τον τρόπο με τον οποίο θα εγκατέλειπαν τη σταυροφορία και θα αποχωρούσαν από το Αιγαίο. Οι τούρκοι εμίρηδες όμως –ακόμα και ο εμίρης του Μεντεσέ που διατηρούσε από παλιά εμπορικές σχέσεις με τους Βενετούς– επωφελούμενοι από τη σύγχυση οργάνωναν επιδρομές εναντίον των χριστιανών κυρίως στο Μοριά και στην Εύβοια. Στα τουρκικά εμιράτα που οργάνωναν τις επιδρομές είχε προστεθεί και το οθωμανικό, που είχε κι αυτό αποκτήσει έξοδο στο Αιγαίο και που λίγο αργότερα, το 1354, απέκτησε μία ευρωπαϊκή βάση, την Καλλίπολη, η οποία επέτρεπε τον έλεγχο των Δαρδανελίων. Εκτός από τις συγκρούσεις στο Αιγαίο, που είχαν τοπικό χαρακτήρα, υπήρχαν κι άλλες, ευρύτερες. Ενώ είχαν αρχίσει διαπραγματεύσεις ανάμεσα στον πάπα και τον τούρκο εμίρη του Αϊδινίου για τη σύναψη μιας ειρήνης μακράς διάρκειας, ξέσπασε το 1351 ένας νέος πόλεμος ανάμεσα στους Βενετούς και τους Γενουάτες, που είχε αντίκτυπο στο Αιγαίο. Τέλος, το 1361 ο βασιλιάς της Κύπρου με τη βοήθεια των Ιωαννιτών Ιπποτών κατέλαβε το λιμάνι της Αττάλειας κι άρχισε να ετοιμάζει νέα σταυροφορία εναντίον των Τούρκων. Και φυσικά μέσα σ' αυτή τη γενική και μακρόχρονη αναστάτωση η πειρατεία, ενδημική πια στο Αιγαίο, είχε αναπτυχθεί καταστρεπτικά.¹⁶

Ωστόσο, οι πληροφορίες που φανερώνουν την επιτυχημένη δραστηριότητα και την ανάπτυξη των Πατμιωτών κάτω από την αιγίδα της μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου και παρά τις αντιξοότητες, δεν προέρχονται από κάποιο μεταγενέστερο κείμενο που γράφτηκε για να επαινέσει το έργο των μοναχών, αλλά αποτελούν σύγχρονες κι αδιάσειστες αρχαιακές μαρτυρίες. Προβάλλει λοιπόν το ερώτημα, πώς η Πάτμος κατόρθωσε όχι απλώς να επιζήσει αλλά και να πλουτίσει. Μία πρώτη εξήγηση είναι πως υπήρχε η μεγάλη αίγλη της μονής της μέσα στον χριστιανικό κόσμο εξαιτίας του παρελθόντος της, στο οποίο κυριαρχεί η μορφή του ευαγγελιστή Ιωάννη του Θεολόγου. Αναμφίβολα οι μοναχοί σεβάστηκαν την αίγλη της μονής τους και φρόντισαν να τη διατηρήσουν. Επειδή όμως,

16. Για την κατάσταση αυτή βλ. E. A. Zachariadou, *Trade and Crusade*, ό.π., σ. 54-62.

εξίσου αναμφίβολα, η μονή τότε ζούσε συνεχώς κάτω από ποικίλους κινδύνους, δεν αρκεί να λάβουμε υπόψη μόνο τη θρησκευτική της αίγλη.

Στο ερώτημα, πώς η Πάτμος κατόρθωσε να επιζήσει και να αναπτυχθεί, απάντησε ως ένα σημείο ο Saint-Guillain τονίζοντας το όφελος που απεκόμισε η μονή από τις σχέσεις που εγκαινίασε με τις βενετικές αρχές της Κρήτης.¹⁷ Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε πώς εγκαινιάστηκαν οι επωφελείς σχέσεις της Πάτμου με ένα άλλο λατινικό κράτος, το κράτος των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου, που ιδρύθηκε στο νοτιοανατολικό Αιγαίο γύρω στο 1309.¹⁸ Θα επιμείνω στο θέμα αυτό γιατί νομίζω πως η προσέγγιση της Πάτμου με ένα δεύτερο λατινικό κράτος, το κράτος των Ιωαννιτών, είχε ως αποτέλεσμα να αποκτήσουν κάποιο αίσθημα ασφάλειας οι μοναχοί κι οι ναυτικοί του νησιού κατά τις θαλασσινές εμπορικές επιδόσεις τους.

Είναι επιτρεπτό να θεωρούμε πως οι σχέσεις της μονής με τους Ιωαννίτες της Ρόδου άρχισαν νωρίς· δεν είναι όμως γνωστές οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εγκαινιάστηκαν. Από μεταγενέστερες μαρτυρίες γνωρίζουμε πως οι Ιωαννίτες είχαν επίσημα πάρει κάτω από την προστασία τους τους μοναχούς και όλους τους κατοίκους της Πάτμου καθώς και τα υπάρχοντά τους.¹⁹ Ειδικότερα και σχετικά με τη ναυτιλία έχουν σωθεί προγενέστερα έγγραφα, των ετών 1450-1452, με τα οποία οι Ιωαννίτες καθιστούσαν γνωστό σε καπετάνιους και καραβοκώρηδες εν πλω²⁰ πως

17. G. Saint-Guillain, «L'Apocalypse...», ό.π., σ. 771.

18. Ο G. Saint-Guillain, ό.π., σ. 779, κάνει μια σύντομη μνεία των σχέσεων ανάμεσα στην Πάτμο και τους Ιωαννίτες χωρίς να συζητά το ξεκίνημά τους ούτε και την ανάπτυξή τους. Σχετικά με την κατάληψη των νησιών της Δωδεκανήσου από τους Ιωαννίτες βλ. A. Luttrell, «The Genoese at Rhodes: 1306-1312», επιμ. Laura Balletto, *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna, Studi in onore di Geo Pistarino*, Acqui Terme 1997, σ. 737-761.

19. F. Miklosich – J. Müller, *Acta et Diplomata*, ό.π., τ. 6, σ. 397, 400 (έγγραφα IX, XII).

20. «Capitani e patroni naviganti». Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών, 1421-1453*, Ρόδος 1995, σ. 529 (αρ. 203), 536-537 (αρ. 207), 546 (αρ. 214), 613 (αρ. 248). Τα αναφερόμενα έγγραφα έχουν εκδοθεί από τον μεγάλο μαϊστορα Jean de Lastic. Στο περιθώριο ενός από τα έγγραφα έχει σημειωθεί η λατινική λέξη *saluiconductus*, που πέρασε στα ελληνικά ως *σαλβοκονδούκτον*, και που σημαίνει το έγγραφο που παραχωρεί ασφαλή διαδρομή σε πρόσωπο το οποίο κινείται σε ξένο έδαφος, στη στεριά και στη θάλασσα. Για το *σαλβοκονδούκτον* βλ. Χρυσά Α. Μαλιτζού, «Άδειες ελεύθερης

προστάτευαν πλοία, που ανήκαν άλλοτε σε χριστιανούς κι άλλοτε σε μουσουλμάνους, επειδή τους εξυπηρετούσαν. Παραδείγματος χάρη, ένα έγγραφο έχει εκδοθεί για την προστασία ενός σύρου εμπόρου, του Μάρκου Σαλβατόρε, ο οποίος πηγαίνονταν στη Ρόδο με διάφορα καράβια και εμπορεύματα, σε συνεργασία με υπηκόους των Ιωαννιτών. Άλλο έγγραφο έχει εκδοθεί για την προστασία του ροδίτη Αντώνη Καλόθετου, ιδιοκτήτη πλοίου με τη σημαία των Ιωαννιτών, που φορτωμένο με εμπορεύματα δικά του αλλά και άλλων κατοίκων της Ρόδου θα ταξίδευε στη Δύση. Πιο ενδιαφέρον είναι ένα άλλο έγγραφο με το οποίο ο μέγας μαϊστωρ έκανε έκκληση για να προστατευθεί ένα καράβι, που ανήκε σε κατοίκους του Καστελλόριζου, με το οποίο ταξίδευαν τέσσερα άτομα από την Τουρκία, δύο χριστιανοί και δύο Τούρκοι: το καράβι μετέφερε τρόφιμα στη Ρόδο. Τέλος, υπάρχει ένα έγγραφο που φανερώνει πως οι Ιωαννίτες προστάτευαν και μοναστηριακά πλοία: το έγγραφο αυτό, του έτους 1415, έχει συνταχθεί από τους μοναχούς της μονής του Αγίου Γεωργίου της Σκύρου, οι οποίοι παρακαλούσαν τους Ιωαννίτες να προστατέψουν ένα καράβι τους, το οποίο μάλιστα είχαν κατασκευάσει με την ενθάρρυνσή τους.²¹

Έχουν σωθεί έγγραφα των αρχών του 17ου αιώνα με τα οποία οι Ιωαννίτες –τότε πια εγκατεστημένοι στη Μάλτα– καλούσαν τους υπηκόους τους να προστατέψουν τους Πατμιώτες στη στεριά και στη θάλασσα.²² Δυστυχώς όμως, όσο ξέρω, δεν έχει σωθεί παλαιότερο έγγραφο με το οποίο να δηλώνουν την προστασία τους προς κάποιο πατμιώτικο πλοίο καλώντας καπετάνιους και караβοκύρηδες να το προστατέψουν. Ωστόσο, μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο πως τέτοια έγγραφα υπήρχαν γιατί τα πατμιώτικα πλοία τους εξυπηρετούσαν. Θυμίζω πως αμέσως μετά την ήττα των Οθωμανών από τον στρατό του Ταμερλάνου, τον Ιούλιο του 1402, όταν επικράτησε χάος στη Μικρά Ασία και το Αιγαίο, ο εμίρης του Μεντεσέ θέλησε να έλθει σε κάποια συνεννόηση με τις βενετικές αρχές της Κρήτης. Η σχετική επιστολή του εμίρη, που φυσικά παρουσίαζε ενδιαφέρον για όλους τους χριστιανούς του Αιγαίου, ταξίδεψε στο Χάνδακα

κυκλοφορίας (12ος-15ος αι.), Συμβολή στην έρευνα του θεσμού των διαβατηρίων (εγγράφων)», *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, τ. 1, Αθήνα 1994, σ. 173-179 (μελέτη γραμμένη ύστερα από περιορισμένη έρευνα).

21. P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos – Denise Papachryssanthou, *Actes de Lavra*, τ. 3, Παρίσι 1979, σ. 216.

22. Χρυσά Μαλτέζου, «Τα πλοία της Μονής Πάτμου...», ό.π., σ. 124.

με ένα πλοίο των μοναχών της Πάτμου,²³ το οποίο πιθανότατα έπλεε κάτω από την προστασία των Ιωαννιτών.

Παραπάνω σημείωσα πως οι Πατμιώτες θα επιζήτησαν τη σύναψη καλών σχέσεων με τους Ιωαννίτες γιατί αυτές συνεπάγονταν περισσότερη ασφάλεια. Από την άλλη μεριά, οι Ιωαννίτες σεβάστηκαν το νησί της Αποκαλύψεως αλλά υπήρχαν και λόγοι, πέρα από τη θρησκευτική ευλάβεια, για να επιζητήσουν κι αυτοί καλές σχέσεις με τους Πατμιώτες. Αμέσως μετά την ίδρυση του νησιωτικού τους κράτους οι Ιωαννίτες ενδιαφέρθηκαν για το εμπόριο με τη γειτονική τους μικρασιατική περιοχή, την περιοχή του Μαιάνδρου, πασίγνωστη για την πλούσια αγροτική παραγωγή της και την κτηνοτροφία της, από όπου μπορούσαν εύκολα να προμηθεύονται τρόφιμα. Είναι ενδεικτικό ότι το 1311, δύο μόνο χρόνια από την εγκατάστασή τους στη Δωδεκάνησο, είχαν επισκεφθεί το εμιράτο του Μεντεσέ 250 έμποροι από τη Ρόδο.²⁴ Στις εμπορικές αυτές επαφές πιθανότατα οι Ιωαννίτες βοηθήθηκαν από τους Πατμιώτες, οι οποίοι είναι εξακριβωμένο πως είχαν επαφές με τους Τούρκους του Μεντεσέ.²⁵ Επιπλέον, όπως έχει αναλύσει ο Α. Τ. Luttrell, μολονότι τα κράτη της Βενετίας και της Ρόδου ανήκαν και τα δύο στον ισχυρό ρωμαιοκαθολικό κόσμο και μάλιστα πολεμούσαν μαζί στις σταυροφορίες, που ο πάπας οργάνωνε εναντίον των Τούρκων, συχνά οι σχέσεις ανάμεσά τους σκιάζονταν από καχυποψία και κάποτε γίνονταν καθαρά εχθρικές.²⁶ Σε τέτοιες αβέβαιες περιστάσεις οι Πατμιώτες θα ήσαν χρήσιμοι ως ενδιάμεσοι στις τοπικές συναλλαγές ανάμεσα στις βενετικές αποικίες του Αιγαίου –και μάλιστα την Κρήτη– και τα νησιά των Ιωαννιτών. Ακόμα, από μεταγε-

23. G. Saint-Guillain, «L'Apocalypse...», ό.π., σ. 779, και Α. Luttrell – Ε. Α. Zachariadou, *Sources for Turkish history in the Hospitallers' Rhodian Archive 1389-1422*, Athens 2008, σ. 86, σημ. 273.

24. J. Delaville le Roulx, *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac (1310-1421)*, Παρίσι 1913, σ. 10-11· πβ. Ε. Α. Zachariadou, *Trade and Crusade*, ό.π., σ. 11.

25. Ε. Α. Zachariadou, «Historical Memory in an Aegean Monastery», επιμ. Κ. Borchard – Ν. Jaspert and Helen J. Nicholson, *The Hospitallers, the Mediterranean, and Europe, Festschrift for Anthony Luttrell*, Aldershot 2007, σ. 131-137.

26. Α. Τ. Luttrell, «Venice and the Knights Hospitallers of Rhodes in the Fourteenth Century», *Papers of the British School at Rome* 26, νέα σειρά 13 (1958), 195-212. Για τις ασταθείς σχέσεις ανάμεσα στους Ιωαννίτες και τους Βενετούς βλ. και Molly Greene, *Catholic Pirates and Greek Merchants*, ό.π., σ. 55-56.

νέστερες μαρτυρίες είναι γνωστό πως οι μοναχοί ήσαν χρήσιμοι επειδή παρακολουθούσαν τις κινήσεις των Τούρκων, με τους οποίους γειτόνευαν, και, όταν έκριναν πως οι τελευταίοι ετοιμάζαν κάποια επιδρομή, ειδοποιούσαν τους χριστιανούς να προφυλαχτούν από τον επικείμενο κίνδυνο.²⁷

Με την εξάπλωση των Οθωμανών Τούρκων στα μικρασιατικά παράλια η μονή της Πάτμου απέκτησε και την προστασία των σουλτάνων. Είναι πιθανό οι πρώτες επαφές να έγιναν στα χρόνια του Μουράτ Β', ο οποίος, αφού το 1425 κατέστησε οριστικά την περιοχή του Αϊδινίου επαρχία του οθωμανικού κράτους, στη συνέχεια προσάρτησε και την περιοχή του Μεντεσέ.²⁸ Πάντως είναι βέβαιο πως αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης η Πάτμος έγινε φόρου υποτελής του σουλτάνου Μεχμέτ του Πορθητή.²⁹ Η οθωμανική πολιτική ως προς τη διακυβέρνηση του κράτους είχε πια διαμορφωθεί. Οι σουλτάνοι, που για να κερδίσουν την εύνοια των μη μουσουλμάνων υπηκόων τους, τηρούσαν επιμελώς την επιταγή του Κορανιού σχετικά με τον οφειλόμενο σεβασμό προς την ιουδαϊκή και τη χριστιανική θρησκεία,³⁰ πρόσφεραν πολλαπλά την προστασία τους στη μονή. Πρώτα πρώτα οι σουλτάνοι διεκδίκησαν από αυτήν περιορισμένο ετήσιο φόρο και παράλληλα της παραχώρησαν φορολογική απαλλαγή για την αγορά τροφίμων –κυρίως σιτηρών και οσπρίων– που έπρεπε να μεταφέρονται στην άγονη Πάτμο από τις εύφορες γειτονικές μικρασιατικές περιοχές.³¹ Εξίσου σημαντικό ήταν ότι πρόσφεραν στους κατοίκους της Πάτμου την προστασία τους εναντίον τούρκων κουρσάρων ή κι απλών πειρατών που, όταν έβρισκαν ευκαιρία, αιχμαλώτιζαν Πατμιώτες, άλλοτε στη στεριά κι άλλοτε στη θάλασσα, για να τους πουλήσουν

27. Ε. Α. Ζαχαριάδου, «Συμβολή...», ό.π., σ. 203-205. Παρόμοιες υπηρεσίες οι μοναχοί πρόσφεραν και στους Βενετούς της Κρήτης, όπως μαθαίνουμε από έγγραφο του δούκα της Κρήτης του έτους 1572: Χρύσα Μαλτέζου, «Τα πλοία της Μονής Πάτμου...», ό.π., σ. 117.

28. Ε. Α. Zachariadou, *Trade and Crusade*, ό.π., σ. 87-89· Α. Luttrell – Ε. Α. Zachariadou, *Sources for Turkish history*, ό.π., σ. 80-81.

29. Βλ. τη λεπτομερή ανάλυση των γεγονότων από τον Ν. Vatin, «Les Patmiotes, contribuables Ottomans (XVe-XVIIe siècles)», *Turcica* 38 (2006), 124-127.

30. Ε. Α. Zachariadou, «Mount Athos and the Ottomans c. 1350-1550», επιμ. Μ. Angold, *The Cambridge History of Christianity*, τ. 5, *Eastern Christianity*, Cambridge 2006, σ. 155.

31. Ε. Α. Ζαχαριάδου, «Συμβολή...», ό.π., σ. 198-199 και πβ. τη μελέτη του Ν. Vatin, «Les Patmiotes...», ό.π., σ. 123-153.

κατόπιν ως σκλάβους. Επανειλημμένα οι μοναχοί κατήγγειλαν στον ίδιο το σουλτάνο ή σε οθωμανούς πρίγκιπες τη βία που αντιμετώπιζαν και κάποτε έβρισκαν το δίκιο τους.³²

Ασφαλώς δεν χρειάζεται να εξηγηθεί με περισσότερα λόγια πόσο τεράστιο ήταν το επίτευγμα των άγνωστων σήμερα μοναχών, που τότε δημιούργησαν αυτό το δίκτυο συμμαχιών ανάμεσα στο νησί τους και τα γειτονικά τους χριστιανικά κράτη καθώς και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και μάλιστα ενώ διατηρούσαν αδιάσειστη την προσκόλλησή τους στην πατροπαράδοτη Ορθοδοξία. Όπως επίσης δεν χρειάζονται περισσότερα για να εξηγηθούν τα ευεργετικά αποτελέσματα της πολιτικής της μονής, τα οποία, όπως όλα δείχνουν, έγιναν ολοφάνερα κατά το 16ο αιώνα. Ας σημειωθεί πως κατά τα έτη 1568-1570 τα ορθόδοξα μοναστήρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κλονίστηκαν σοβαρά γιατί ο σουλτάνος Σελήμ Β΄ διέταξε την κατάσχεση των μοναστηριακών κτημάτων.³³ Η μονή της Πάτμου όμως εξαιτίας των ανθηρών οικονομικών της ξεπέρασε γρήγορα τις ζημιές που υπέστη και μέσα σε λίγα χρόνια απέκτησε και νέα κτήματα, στη Λέρο, στη Μήλο κι αλλού. Επιπλέον και όπως ήδη είδαμε, κατά το τέλος εκείνου του αιώνα πληθαίνουν οι παραγγελίες καλλιτεχνημάτων που κάνουν διάφοροι Πατμιώτες.

Ο επιχειρηματίας και καρaboκύρης με τον οποίο θα ασχοληθούμε ήταν γνωστός με διάφορα ονόματα. Μπορούμε ωστόσο να πούμε με βεβαιότητα πως ονομαζόταν Νικόλαος Διάκος γιατί έτσι αναφέρεται στο πιο προσωπικό έγγραφο του που έχει σωθεί, δηλαδή στη διαθήκη του, η οποία βρίσκεται στο Αρχείο της μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο και έχει χρονολογία 16 Φεβρουαρίου 1586.³⁴ Στον πρώτο στίχο

32. Ε. Α. Ζαχαριάδου, «Συμβολή...», ό.π., σ. 199-201· N. Vatin – G. Veinstein, «Trois documents signés du *Şehzâde* Mustafâ b. Süleymân conservés au Monastère de Patmos», *Σύμμεικτα* 12 (1998), 248-256, 263-267.

33. Για την κατάσχεση της περιουσίας της μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου βλ. την ανέκδοτη διδακτορική διατριβή της Ευγενίας Κερμελή, *The Confiscation of Monastic Properties by Selim II, 1568-1570*, Department of Middle Eastern Studies, University of Manchester 1997.

34. Πάτμος, Αρχείο Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, φάκ. 56, έγγρ. 57.55α. Υπάρχουν στο φάκελο αντίγραφα από περισσότερες από μία διαθήκες του Νικολάου, αλλά η χρονολογία 16 Φεβρουαρίου 1586 προέρχεται από τη διαθήκη η οποία, όπως θα εξηγήσω, είναι η έγκυρη γιατί έχει συνταχθεί ενώπιον ταβουλαρίου και –το σπουδαιότερο– γιατί φέρει την υπογραφή του διαθέτη (βλ. πανομοιότυπο αρ. 2).

της διαθήκης του διαβάζουμε: «Ὁ μεγαλιώτ(α)τ(ο)ς ἄρχων κῦρ Νικόλαος ἀναγνώστ<η>ς υἱὸς τοῦ μακαρίτ(ου) κῦρ Διάκου <καί>³⁵ τῆς Κριτικῆς», ο οποίος στη συνέχεια δηλώνει πως έχει σῶας «τας φρένας» και τα λοιπά τυπικά. Διάκος, δηλαδή ο εκκλησιαστικός λειτουργός διάκονος, εκτός από την αρχική του σημασία, ήταν επίσης συνώνυμος με τον εκκλησιαστικό τίτλο αναγνώστης, που τον έφεραν κοσμικοί, και στη συνέχεια έγινε οικογενειακό επίθετο και μάλιστα συνηθισμένο στα Δωδεκάνησα.³⁶ Διαπιστώνουμε λοιπόν πως ήδη ο πατέρας του ἡρώα μας έφερε το επίθετο Διάκος ενώ ο ίδιος είχε τον εκκλησιαστικό τίτλο του αναγνώστη, ο οποίος φανερώνει πως ήταν εγγράμματος. Αυτό άλλωστε φαίνεται και από το στρωτό του γράψιμο που το γνωρίζουμε από δύο υπογραφές του. Ωστόσο, ο ἡρώας μας δεν υπέγραφε ως Νικόλαος Διάκος αλλά ως Διάκος της Κρητικῆς. Στη διαθήκη του υπογράφει απλώς ως Διάκος της Κρητικῆς και ακριβώς με τον ίδιο τρόπο υπογράφει ιδιόχειρα ως μάρτυρας σ' ένα έγγραφο αγοραπωλησίας, όταν η μονή της Πάτμου αγόρασε ένα χωράφι στη Μήλο το 1585.³⁷ Υπογράφοντας με τον τρόπο αυτό, τον οποίο θα διάλεξε ο ίδιος με κάποια μητριαρχική χροιά και πάντως με εκκεντρικότητα, δείχνει προφανώς πως ήθελε να τιμήσει τη μητέρα του. Επιβάλλεται να σχολιάσουμε πως η στάση του ήταν απόλυτα πρωτότυπη γιατί δεν μπόρεσα να βρω κανέναν άλλο έλληνα ορθόδοξο των χρόνων εκείνων που να έχει συμπεριλάβει τη μητέρα του στην υπογραφή του με τέτοιο τρόπο —και αυτό αφού συμβουλευτήκα αρκετούς συναδέλφους, που επί χρόνια έχουν δουλέψει σε έγγραφα.³⁸ Δυστυχώς δεν ξέρουμε το όνομα αυτής της γυναίκας, ούτε και την ιστορία της ζωῆς της, που θα συνδεόταν με την τότε βενετοκρατούμενη Κρήτη και που θα ήταν πιθανότατα ενδιαφέρουσα. Φαίνεται πως για το γιο η κρητική καταγωγή της μητέρας του είχε σημασία μεγαλύτερη από το όνομά της. Την ονομασία Διάκος της Κρητικῆς χρησιμοποιούσαν και οι μοναχοί

35. Ο ταβουλάριος Νικήτας Μινδρίνος που κατέγραψε τη διαθήκη έχει παραλείψει το «και». Το πρόσθεσα με βάση τις δύο υπογραφές του Νικολάου Διάκου, που είναι γνωστές, και τις μνείες του ονόματός του σε καταχωρήσεις οικονομικών υποθέσεων της μονῆς των ετών 1573-1575. Βλ. παρακάτω σ. 93.

36. Παραπάνω σημ. 2.

37. Το έγγραφο αυτό μαζί με ένα σύγχρονο του αντίγραφο βρίσκεται στο Αρχείο Ιεράς Μονῆς Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, φάκ. Μετόχι Μήλου. Φυσικά η ιδιόχειρη υπογραφή του Νικολάου Διάκου βρίσκεται μόνο στο πρωτότυπο (βλ. πανομοιότυπο αρ. 1).

38. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον συνάδελφο κ. Γιάννη Μαυρομάτη, τον οποίο συμβουλευτήκα επίμονα.

της Πάτμου που συνεργάζονταν μαζί του στον τομέα των ναυτιλιακών και εμπορικών επιχειρήσεων, όπως θα δούμε παρακάτω. Άλλωστε στην κρητική καταγωγή οφειλόταν το όνομα με το οποίο ο Νικόλαος Διάκος ήταν γνωστός στους σύγχρονούς του Οθωμανούς: στα οθωμανικά έγγραφα που τον αναφέρουν ονομάζεται Γκιρίτογλου,³⁹ και σπανιότερα Γκιριτλήογλου, όνομα που θα μπορούσε να μεταφραστεί στα ελληνικά Κρητικόπουλος και που προέκυπτε σαφώς από την κρητικιά μητέρα του. Το επίθετο Γκιρίτογλου πέρασε και στην επόμενη γενιά γιατί μ' αυτό αναφέρεται στα οθωμανικά έγγραφα ο γιος του Νικολάου, ο Βασίλης.

Μία άλλη εξήγηση θα ήταν ότι ο Νικόλαος Διάκος μπορεί να χρησιμοποιούσε την καταγωγή της μητέρας του για να διαφοροποιηθεί από τα αδέρφια του. Από άλλα έγγραφα γνωρίζουμε πως είχε τουλάχιστον έναν αδελφό, τον Γεώργιο Διάκο τον επωνομαζόμενο Ζερβό, και μία αδελφή παντρεμένη με τον παπα-Ποθητό. Τα αδέρφια του αναφέρονται σε διάφορα οθωμανικά έγγραφα χωρίς καμιά ένδειξη της καταγωγής τους. Σε περίπτωση που ήταν ετεροθαλή αδέρφια, ο Νικόλαος δηλώνοντας μαζί με το όνομά του την καταγωγή της μητέρας του, καθιστούσε γνωστή τη διαφορά της συγγένειας μέσα στο πλαίσιο της οικογένειάς του. Οπωσδήποτε, κι αν ακόμα αλήθευε η τελευταία εικασία, η μνεία της μητέρας του στην υπογραφή του παραμένει ιδιότυπη.

Κάποιοι είχαν δώσει στον Νικόλαο Διάκο ένα άλλο όνομα, Σαρακίνης —προφανώς άλλη μορφή του Σαρακηνός— αλλά αυτό ήταν παρατσούκλι, που φαίνεται πως ο ίδιος δεν χρησιμοποιούσε. Αυτό πιθανότατα προέκυψε επειδή, όπως θα δούμε, ο Νικόλαος ανήκε στο περιβάλλον του Κιλίτς Αλή πασά, ο οποίος, αφού έδρασε στην Αλγερία, έγινε κατόπιν καπουτανάς πασάς, δηλαδή αρχιναύαρχος του οθωμανικού στόλου (1571-1587). Φαίνεται πως κάποιοι από τους συγχρόνους του ήθελαν να υποδηλώσουν με την παραπάνω προσωνυμία ότι είχε συναναστραφεί με τους Σαρακηνούς και κατά κάποιο τρόπο τους έμοιασε.

Η ύπαρξη του ήρωά μας και μέρος από τη δράση του παραδίδεται από μία παράδοση που, όσο ξέρω, απαντά σε γραπτό λόγο κατά τον 19ο αιώνα και που κάποτε έχει άρωμα μύθου. Η παράδοση αυτή έχει καταγραφεί σε αρκετά κείμενα με τα ίδια περίπου λόγια, ως τα χρόνια μας, και σχετίζεται με τη Σάμο και τον εποικισμό της.⁴⁰ Σύμφωνα με αυτήν

39. Girit είναι το τουρκικό όνομα της Κρήτης.

40. Βλ. Σοφία Ν. Λαΐου, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο*, Θεσσαλονίκη

ο καπουντάν πασάς Κιλίτς Αλή είχε στη ναυαρχίδα του έναν πλοηγό (πρωράτη, κολαούζο) που λεγόταν Σαρακίνης, και ήταν κρητικής καταγωγής αλλά είχε γεννηθεί στην Πάτμο.⁴¹ Μια φορά η ναυαρχίδα άραξε στη Σάμο, που τα χρόνια εκείνα ήταν ακατοίκητη. Ο πασάς εντυπωσιάστηκε από την ομορφιά του νησιού και παρακινούμενος από τον Σαρακίνη αποφάσισε να προχωρήσει στον εποικισμό του, με την άδεια φυσικά του σουλτάνου. Κατόπιν ο Σαρακίνης ανέλαβε να οργανώσει τον εποικισμό. Όλα τα κείμενα που καταγράφουν την παράδοση αυτή τοποθετούν τα σχετικά γεγονότα στον 16ο αιώνα αλλά δεν συμφωνούν ως προς τη χρονολογία. Ο σαμιώτης λόγιος Επαμ. Σταματιάδης δραματοποιεί περισσότερο τα γεγονότα εξαιρώντας το ρόλο του Σαρακίνη: το άραγμα στη Σάμο έγινε εξαιτίας μιας τρικυμίας κατά την οποία αυτός διακρίθηκε γιατί έσωσε τη ναυαρχίδα και την άραξε σε ήσυχη μεριά: στη συνέχεια, επωφελήθηκε από την αγκυροβολία για να τριγυρίσει στη Σάμο με τον πασά ξαναγώντας τον στις ομορφιές του νησιού, ακόμα και στα κατάλοιπα των αρχαίων μνημείων, και φυσικά στο στρατηγικά σπουδαιότερο στενό που χωρίζει το νησί από τη Μικρά Ασία: ο πασάς απόρησε που ένα τόσο θαυμάσιο νησί παρέμενε σχεδόν ακατοίκητο, πείσθηκε ότι έπρεπε να αποκτήσει κατοίκους και ανέθεσε το έργο αυτό στον Σαρακίνη.⁴²

Αφήνοντας κατά μέρος τις λεπτομέρειες με τις οποίες ο κάθε συγγραφέας διάνησε την αφήγησή του, μπορούμε να επιβεβαιώσουμε την παράδοση με βάση διάφορες αρχειακές μαρτυρίες, ελληνικές και τουρκικές. Σύμφωνα με αυτές, ο Νικόλαος Διάκος ήταν σύγχρονος του Κιλίτς Αλή πασά και ανήκε στο περιβάλλον του. Από τα τουρκικά έγγραφα του οθωμανικού αρχείου της Πάτμου πληροφορούμαστε σχετικά με τις ενασχολήσεις του Νικολάου Διακού, που είχε πια εγκατασταθεί στην Πά-

2002, σ. 33-46, όπου εξετάζονται στοχαστικά τα κείμενα που παραθέτουν την παράδοση. Πρόσφατο είναι και το βιβλίο του Μ. Γ. Βαρβούνη, *Η Μονή του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου στην Πάτμο και η Σάμος*, Αθήνα 2004, σ. 65-67, 76-77, όπου απλώς επαλαμβάνεται η παράδοση.

41. Ο σαμιώτης λόγιος Εμμ. Α. Κρητικίδης, από τους πρώτους που προβληματίστηκαν με την προσωπικότητα του Νικολάου Διακού Σαρακίνη, στο βιβλίο του *Τοπογραφία αρχαία και σημερινή της Σάμου*, Ερμούπολις 1869, σ. 13, σημ. α', έγραψε πως ο πατέρας του ήταν Κρητικός και η μητέρα του Πατριωτίσση, ενώ αντίθετα ο Σαρακίνης προέβηκε την κρητική καταγωγή της μητέρας του.

42. Επαμ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παλαιών χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. Α'- Δ', Σάμος 1881-1886, τ. Β', σ. 6.

τμο.⁴³ Το νησί τότε ανήκε στο χάσι, δηλαδή στο σύνολο των γαιών που ο σουλτάνος παραχωρούσε στον εκάστοτε καπουντάν πασά,⁴⁴ ο οποίος τότε ήταν ο Κιλίτς Αλή.

Κατά τη δεκαετία του 1570 ο Γκιρίτογλου είχε αναλάβει να πληρώνει τον ετήσιο φόρο της Πάτμου προς τον καπουντάν πασά, που εξακολουθούσε να είναι ο Κιλίτς Αλή. Έχουν σωθεί οι αποδείξεις των ετών 1576, 1577, 1578, 1579 και 1586, που έχουν εκδοθεί από την υπηρεσία του καπουντάν πασά για να πιστοποιηθεί πως ο φόρος είχε καταβληθεί. Σε μία μάλιστα από αυτές υπάρχει ένα ελληνικό σημείωμα επί του νότου που μας πληροφορεί ότι ο φόρος καταβλήθηκε στον Κιλίτς Αλή προσωπικά.⁴⁵ Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τις άλλες φορές ο ήρωάς μας δεν συναντήθηκε με τον καπουντάν πασά. Φυσικά, η υπηρεσία που είχε αναλάβει θα ικανοποιούσε τη μονή που έτσι εξοφλούσε τις φορολογικές της υποχρεώσεις μέσα σε οικείο περιβάλλον. Προϋποθέτει πως ο ήρωάς μας ταξίδευε, άλλοτε τον Οκτώβριο κι άλλοτε τον Νοέμβριο, για να συναντήσει τον καπουντάν πασά που βρισκόταν άλλοτε στη Σάμο, άλλοτε στη Χίο κι άλλοτε στην Κωνσταντινούπολη. Ας προστεθεί εδώ πως, ενώ κατά τον 15ο αιώνα η εξόφληση του φόρου ήταν υπόθεση της μονής, και μάλιστα του ηγουμένου της, τον 16ο αιώνα παρουσιάζονται και λαϊκοί που φροντίζουν για το ζήτημα αυτό.⁴⁶ Η συμμετοχή των λαϊκών φανερώνει την άνοδο μιας ομάδας κατοίκων της Πάτμου που με την οικονομική ανάπτυξη του νησιού συμμετείχαν στα κοινά. Φυσικά, τα μέλη αυτής της ομάδας ήταν ευυπόληπτοι και εύποροι κάτοικοι του νησιού, όπως ο ήρωάς μας ή όπως ο Ιωάννης που παρήγγειλε την εικόνα με την οποία άρχισα αυτό το άρθρο.

43. Ο Π. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά τοπωνύμια», *Δωδεκανησιακόν Αρχαίον* 4 (1963), 73-76, αφού επαναλάβει την παράδοση για την προσάραξη στη Σάμο, δίνει πληροφορίες για την κατοικία του Σαρακίνη στην Πάτμο, που είχε χρησιμοποιηθεί και ως «Διοικητήριο του Αγά» και που ανήκε στην οικογένεια Παγκώστα· δεν κατάφερα να εξακριβώσω πόσο αξιόπιστες είναι οι πληροφορίες του.

44. Η διοικητική αυτή αλλαγή, δηλαδή η εξάρτηση της Πάτμου από τον καπουντάν πασά, η οποία είχε φορολογικές επιπτώσεις, έγινε το 1567 και έχει συσχετιστεί με την άνοδο του Σελήμ Β' στο θρόνο: N. Vatin, «Les Patmiotes...», ό.π., σ. 141.

45. Πάτμος, Οθωμανικό αρχείο Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, φάκ. 2, έγγρ. 8, 25, 27, 29 και φάκ. 13, έγγρ. 1· το έγγραφο με το σημείωμα επί του νότου είναι το φάκ. 2, έγγρ. 8.

46. N. Vatin, «Les Patmiotes...», ό.π., σ. 139· μεταξύ αυτών που αναφέρει δεν συμπεριλαμβάνει τον Γκιρίτογλου.

Τον Μάη του 1575 ο ήρωάς μας μίσθωσε το νησί της Τζιας, που επίσης ανήκε στο χάσι του καπουρντάν πασά Κιλίτς Αλή και ίσως η παρουσία του να διευκόλυνε τη διαδικασία της μίσθωσης που ήταν για τρία χρόνια αντί 60.000 άσπρων το χρόνο.⁴⁷ Η παραγωγή βαλανιδιών της Τζιας – που ήταν τότε απαραίτητα για τη βυρσοδεψία καθώς και την κατασκευή χρωστικών υλών – προφανώς είχε προκαλέσει το επιχειρηματικό ενδιαφέρον του Νικολάου.

Άλλες πληροφορίες για τον ήρωά μας βρίσκονται σε ένα φάκελο του αρχείου της μονής που περιέχει επτά φύλλα εκπεσόντα από ένα κατάστιχο, στο οποίο προφανώς καταγράφονταν οικονομικές υποθέσεις. Δεν κατόρθωσα να προσδιορίσω ποια ήταν η αρχική τους σειρά, παρά τη μεταγενέστερη αρίθμηση που φέρουν τα τέσσερα από αυτά. Είναι πάντως βέβαιο πως τα φύλλα περιέχουν καταχωρίσεις οικονομικών υποθέσεων της μονής των ετών 1573-1578.⁴⁸ Παρουσιάζουν πολλαπλό ενδιαφέρον γιατί αναφέρουν τα καράβια της μονής, διάφορους караβοκύρηδες με τα ονόματά τους, τα εμπορικά ταξίδια καθώς και τα εμπορεύματα.⁴⁹ Στη μελέτη αυτή θα περιοριστώ μόνο στις καταχωρίσεις που αφορούν αναμφισβήτητα τον Διάκο της Κρητικής.⁵⁰

Σύμφωνα με την πρώτη καταχώριση του έτους 1573, η μονή⁵¹ έδω-

47. Πάτμος, Οθωμανικό αρχείο Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, φάκ. 2, έγγρ. 24· ο Γκιρίτογλου αναφέρεται ως «zabit» της Τζιας, δηλαδή ως μισθωτής. Ήταν γνωστό πως Πατμιώτες είχαν μισθώσει την Τζια· βλ. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 115 και 373 σημ. 89, 90· τώρα όμως διαπιστώνουμε πως η μίσθωση της Τζιας αποτελούσε μία από τις επιχειρήσεις του Σαρακίνη.

48. Πάτμος, Αρχείο Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, φάκ. 1008. Σε ιδιόχειρο σημείωμα του παλαιού βιβλιοθηκαρίου της μονής διακόνου Χρυσοστόμου Γ. Φλωρεντή, που σώζεται μέσα στο φάκελο, διαβάζουμε: «1008, φ. 2 κε. οι αναγραφές είναι αυτόγραφα του “διάκου της κρητικής” [=άρχοντος Νικολάου Σαρακίνη] (βλ. Φάκ. 56 Σάμου, έγγρ. 1581 Φεβρ 16)». Δεν έχω καθόλου πεισθεί ότι όλες οι αναγραφές είναι αυτόγραφα. Ο Διάκος της Κρητικής αναφέρεται μόνο δύο φορές σ’ αυτά τα επτά φύλλα και συγκεκριμένα στο φύλλο με αριθμό 2. Γνωρίζουμε το γράψιμό του μόνο από δύο ιδιόχειρες υπογραφές του (βλ. παραπάνω σ. 76) κι εγώ τουλάχιστον δεν μπορώ να προχωρήσω σε συμπεράσματα.

49. Αναμφίβολα οι καταχωρίσεις αυτές αξίζουν μία ειδική έκδοση, έργο που απαιτεί βαθιά γνώση της νεοελληνικής παλαιογραφίας καθώς και της lingua franca. Δυστυχώς δεν είμαι καθόλου κατάλληλη.

50. Πάτμος, Αρχείο Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, φάκ. 1008, φ. 2.

51. Στην καταχώριση διαβάζουμε «εδώκαμεν» και πιστεύω πως το πρώτο πρόσωπο πληθυντικού υπονοεί ως υποκείμενο «εμείς οι μοναχοί».

σε στον κυρ Διάκο της Κρητικής «διά κουριμέ»⁵² του μεγάλου καραβιού της 500 χρυσά δουκάτα. Το ποσό είναι σεβαστό αλλά δυστυχώς δεν είναι ξεκάθαρος ο λόγος για τον οποίο καταβλήθηκε. Ίσως το καράβι να χρειάζοταν μεγάλο καθαρίσμα και ο Διάκος της Κρητικής ανέλαβε το έργο αυτό. Τον Σεπτέμβριο του 1574 ο Διάκος της Κρητικής παρέδωσε στη μονή⁵³ απολογισμό με βάση τα 500 δουκάτα που του είχαν δοθεί και μία αγορά φασολιών ύστερα από δύο ταξίδια έμειναν ως «διάφορον» στα χέρια του 681 χρυσά δουκάτα. Στην αμέσως επόμενη καταχώριση του Φεβρουαρίου 1574⁵⁴ ο Διάκος της Κρητικής δεν αναφέρεται καθόλου. Η καταχώριση αρχίζει με τις λέξεις «ηδηξα τον πατερον» (έδειξα στους πατέρες) λογαριασμό για το παραπάνω «διάφορον»,⁵⁵ που δεν μπορεί παρά να είναι τα 681 χρυσά δουκάτα, τα οποία μάλιστα αναφέρονται και πάλι σ' αυτήν την καταχώριση. Το ρήμα «έδειξα» και το αντικείμενό του, «των πατέρων», φανερώνει πως η καταχώριση δεν έγινε από τους πατέρες, δηλαδή από τη μονή, αλλά από αυτόν που υπέβαλε το λογαριασμό κι αυτός ήταν ο ήρωάς μας. Μολονότι το νόημα της καταχώρισης δεν είναι σαφές, πληροφορούμαστε ότι εκτός από τα 681 χρυσά δουκάτα ο Διάκος της Κρητικής διαχειρίστηκε και ένα ποσό 20.000 άσπρων –ποσό που αντιστοιχούσε σε 330 περίπου χρυσά δουκάτα.⁵⁶

Στην επόμενη καταχώριση διαβάζουμε ότι έδωσε ο καραβοκύρης («διάφορον») του μοναστηρίου χωρίς να υπάρχει καμία ένδειξη σχετικά με αυτόν. Θεωρώ φρόνιμο να μην τον συσχετίσω με τον Διάκο της Κρητικής (αν και θα μπορούσε) και να σταματήσω εδώ. Οπωσδήποτε, και παρά την ατέλεια στην ανάγνωση και την κατανόηση, μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο

52. «δια κουριμέ του καραβιού του μεγάλου». Η λέξη «κουριμέ» φαίνεται πως προέρχεται από το τουρκικό ρήμα *kürümek/kürelemek*, που σημαίνει φτυαρίζω ή ξεκαθαρίζω. Ας προσθέσω πως στην αμέσως επόμενη καταχώριση αναφέρεται ξανά το ποσό των 500 δουκάτων, που είχε δοθεί στον Διάκο της Κρητικής, αλλά αυτή τη φορά ως «σιρμαγιά» (*sermaye*), δηλαδή κεφάλαιο.

53. Στην καταχώριση διαβάζουμε «επαράδοκέ μαι ο Διάκος της Κρητικής», και προφανώς με την ανορθόγραφη αιτιατική «μαι» (με/εμένα) υπονοείται ο υπεύθυνος της μονής, στον οποίο έγινε η παράδοση.

54. Η χρονολογία θα βασίζεται στο «more veneto» με αρχή του έτους την 25η Μαρτίου.

55. «ήδηξα τον πατερον λογαριασμον ηστο διάφορον το άνοθεν».

56. Ş. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press 2000, σ. 134-137.

ότι ο Διάκος της Κρητικής τουλάχιστον κατά τα έτη 1573-1574 συνεργαζόταν με τη μονή σε προσοδοφόρες ναυτεμπορικές επιχειρήσεις.

Από τις παραπάνω πληροφορίες που παρέθεσα συμπεραίνουμε ότι ο Νικόλαος Διάκος ήταν έξοχος επιχειρηματίας και ότι διατηρούσε επαφές με τον Κιλίτς Αλή καπουντάν πασά. Ωστόσο, πουθενά δεν καταγράφεται άμεσα και σαφώς ότι είχε διατελέσει στην υπηρεσία του πασά, όπως το θέλει η μεταγενέστερη παράδοση. Νομίζω όμως ότι θα μπορούσαμε άνετα να πιστέψουμε πως είχε πράγματι διατελέσει. Ο Καλαβρέζος αυτός που ονομαζόταν Giovanni Dionigi Galeni, αφού εξισλαμίστηκε, σταδιοδρόμησε με το όνομα Ουλούτς Αλή –και στις ιταλικές πηγές Occhiali– ακολουθώντας το παράδειγμα πολλών ναυτικών της εποχής του.⁵⁷ Δηλαδή, πρώτα έδρασε σαν μουσουλμάνος πολεμιστής της πίστης και πλούτισε ασκώντας πειρατεία εναντίον χριστιανικών πλοίων που ταξίδευαν στα βορειοδυτικά παράλια της Αφρικής, το χώρο όπου διέπρεψαν πολλοί μουσουλμάνοι πειρατές.⁵⁸ Στη συνέχεια στρατολογήθηκε από τους Οθωμανούς, οι οποίοι, όταν το απαιτούσαν οι πολεμικές ανάγκες, καλούσαν στα όπλα ναυτικούς που είχαν αναδειχτεί με την προσωπική τους δράση, δηλαδή πειρατές, όχι μόνο Τούρκους αλλά και Ιταλούς ή Άραβες ή Έλληνες.⁵⁹ Πήρε μέρος στην αποτυχημένη πολιορκία της Μάλτας (1565) και κατόπιν, το 1568, ορίστηκε μπηλεέρμπεης του Αλγερίου.⁶⁰

57. Βλ. S. Soucek, *Encyclopaedia of Islam*, Leiden ²1960-2005, λήμμα «Uludj Ali». Ας προστεθεί πως η φήμη του κουρσάρου Ουλούτς Αλή ήταν τέτοια ώστε να τον κάνει ήρωα ιταλικού θεατρικού έργου της εποχής του· και άλλοι τούρκοι κουρσάροι είχαν παρόμοια τύχη· βλ. R. Lohse, «L'immagine degli ottomani nelle commedie e tragedie italiane del Cinquecento», *Italien und das osmanische Reich*, επιμ. Franziska Meier, Herne 2010, σ. 201-206.

58. Πβ. την περίπτωση του Ουρούτς, του αδελφού του Χαϊρεντίν Βαρβαρόσα: N. Vatin, «“Comment êtes-vous apparu toi et ton frère?” Note sur les origines des frères Barberousse», *Studia Islamica*, νέα σειρά 1 (2011), 124-127.

59. A. C. Hess, «Piri Reis and the Ottoman Response to the Voyages of Discovery», *Terrae Incognitae* 6 (1974), 35-36. Βεβαίως η επιστράτευση πειρατών δεν αποτελούσε οθωμανική επινόηση. Τότε και στην Αγγλία το κράτος επιστράτευε ναυτικούς που ήξεραν να συνδυάζουν τις ληστρικές τους ενέργειες με την εξωτερική πολιτική του κράτους· βλ. Chr. Harding, «*Hostis Humani Generis* – The Pirate as Outlaw in the Early Modern Law of the Sea», επιμ. Claire Jowitt, *Pirates? The Politics of Plunder, 1550-1650*, New York 2007, σ. 26-27.

60. Για τη δράση του στην Αλγερία βλ. A. C. Hess, *The Forgotten Frontier*, ό.π., σ. 88-90.

Διακρίθηκε στη ναυμαχία της Ναυπάκτου κι από τότε ονομάστηκε Κιλίτς Αλή και πήρε το ύψιστο ναυτικό αξίωμα του καπουντάν πασά.⁶¹ Ένα άτομο με την ενεργητικότητα και τη ναυτική πείρα του Νικολάου Διακίου θα ήταν καλοδεχούμενο στην υπηρεσία του Αλή, που ήταν μία εξέχουσα και πολυδιάστατη προσωπικότητα, αν πιστέψουμε στα γραφόμενα του βενετού βάλιου της Κωνσταντινούπολης προς τον δόγη, όταν ενημέρωσε τον τελευταίο για το θάνατο του καπουντάν πασά. Ο βάλιος πρώτα τόνισε τη μεγάλη λύπη του σουλτάνου καθώς και όλων των κατοίκων της οθωμανικής πρωτεύουσας για την απώλεια ενός ανθρώπου άριστου όχι μόνο στην επιστήμη της θάλασσας, αλλά και στη γνώση του κόσμου. Μολονότι η καταγωγή του ήταν χαμηλή και τράβηξε αλυσοδεμένους κουπί επί πολλά χρόνια, κατόρθωσε χάρη στην ευφυΐα του και την αξία του να ανέβει πολύ ψηλά με τρόπο εκπληκτικό. Παρά τα ογδόντα του χρόνια διατηρούσε τη ζωντάνια και το κέφι του. Ήταν απίθανα σκληρός και χολερικός αλλά τον εκτιμούσαν πάντα όλοι επειδή ήταν ταυτόχρονα ακούραστος, γενναιόδωρος και δραστήριος. Είχε μεγάλη επιρροή στους ανθρώπους της Υψηλής Πύλης, που τον αγαπούσαν και τον εκτιμούσαν, και βοηθούσε να λυθούν οι τυχόν μεταξύ τους διαφορές, καθώς πολλοί ήσαν εκείνοι που τον έβλεπαν σαν πατέρα τους. Ευνοούσε κρυφά τους κουρσάρους και μάλιστα αυτούς που δρούσαν στην Μπαρμπαριά.⁶²

Μπορούμε λοιπόν να παρατηρήσουμε πως ο Νικόλαος είχε βρει στο πρόσωπο του Κιλίτς Αλή έναν αξιόλογο πάτρωνα. Αλλά μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν προκειμένου να προσδιορίσουμε πότε μπήκε στην υπηρεσία του. Αυτό θα μπορούσε να είχε γίνει το 1571, όταν ο Κιλίτς Αλή έγινε καπουντάν πασάς και πήρε ως χάσι τα νησιά του Αιγαίου, ένα από τα οποία ήταν η Πάτμος. Κατά τα γεγονότα που ακολούθησαν παρουσιάστηκαν ευκαιρίες στενότερης συνεργασίας. Παραδείγματος χάρι, το 1573, όταν οι Οθωμανοί προετοίμαζαν τη μεγάλη τους ναυτική εκστρατεία για να ανακαταλάβουν την Τύνιδα, είχαν επιστρατεύσει ευρύτατα κωπηλάτες, ναύτες και στρατιώτες, και είχαν επίσης συγκεντρώσει

61. Για την προσωπική του δράση στη ναυμαχία της Ναυπάκτου, όπου αιχμαλώτισε τον Θερβάντες, βλ. M. Lesure, *Lépante. La crise de l'empire ottoman*, Paris 1972, σ. 137-141.

62. A. Fabris, «Hasan “il Veneziano” tra Algeri e Costantinopoli», *Quaderni di Studi Arabi*, Παράρτημα τ. 15 (1997), *Veneziani in Levante – Musulmani a Venezia*, σ. 53-54.

μεγάλες ποσότητες όπλων και τροφίμων από τη Βόρειο Αφρική αλλά και από τα Βαλκάνια, τη Μαύρη Θάλασσα καθώς και από τη Μικρά Ασία.⁶³ Είναι γνωστό πως οι υπόδουλοι Έλληνες πρόσφεραν υπηρεσίες στον οθωμανικό στόλο ήδη από τα πρώτα χρόνια του 15ου αιώνα –αν όχι και παλαιότερα– και μερικοί είχαν πάρει ως ανταμοιβή τιμάρια.⁶⁴ Στο τέλος του 16ου αιώνα οι υπηρεσίες αυτές εντάσσονταν πια μέσα στα θεσμικά πλαίσια της αυτοκρατορίας και θα μπορούσε κανείς να υποθέσει πως ο Νικόλαος Διάκος ενδιαφέρθηκε να παρουσιαστεί για να προσφέρει υπηρεσίες.

Ωστόσο, πιο πιθανό φαίνεται να μπήκε στην υπηρεσία του Κιλίτς Αλή πασά παλαιότερα, τον καιρό που αυτός ήταν μπεηλέρμπεης της Αλγερίας, ή κι ακόμα παλαιότερα, όταν ήταν κουρσάρος. Από την πολύχρονη αυτή θητεία θα προέκυψε το παρατσούκλι Σαρακίνης. Ένας αιγαιοπελαγίτης χριστιανός συνεργαζόμενος με έναν εξισλαμισμένο καλαβρέζο κουρσάρο ή πειρατή,⁶⁵ δεν θα ήταν συνδυασμός ανεπανάληπτος. Καταρχήν η συνεργασία ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους πειρατές ξεκίνησε από τα πολύ παλιά χρόνια. Ήδη στην τρίτη και στην τέταρτη σύνοδο του Λατερανού (1179 και 1215) είχαν γίνει καταγγελίες εναντίον κακών χριστιανών που υπηρετούσαν ως πλοηγοί σε καράβια σαρακηνών πειρατών· η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία τους αναθεμάτισε και δεσμεύθηκε ότι θα τους τιμωρήσει.⁶⁶ Ξαναγυρίζοντας όμως στην ιστορική περίοδο που μας απασχολεί εδώ, θυμίζω πως ήδη το 1372 ο Νικόλαος Θαλασσηνός, καπετάνιος ενός τουρκικού στολίσκου που κατέτρεχε και

63. A. C. Hess, *The Forgotten Frontier*, ό.π., σ. 94-95, και κυρίως Ο ίδιος, «The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History», *Past and Present* 57 (1972), 63-64. Πβ. και Z. Orgun, «Selim II.nin Kapudan-i Derya Kihç Ali Paşa'ya emirleri», *Tarih Vesikalari* 2 (1942-1943), 325-334.

64. Δούκας, *Historia turcobyzantina (1341-1462)*, επιμ. Β. Grecu, Βουκουρέστι 1958, σ. 149. Ο Δούκας χρησιμοποιεί τον βυζαντινό όρο πρόνοια για να δηλώσει το τιμάρρι.

65. Μολονότι οι Έλληνες είναι ναυτικός λαός κι η ελληνική γλώσσα πλούσια, οι λέξεις πειρατής και κουρσάρος σχεδόν δεν έχουν συνώνυμες· άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες είναι πλουσιότερες· βλ., παραδείγματος χάρη, Isabelle Turcan, «Les corsaires et flibustiers de la lexicographie française», επιμ. Sylvie Requemora et Sophie Linon-Chipon, *Les Tyrans de la mer, Pirates, corsaires et flibustiers*, Paris 2002, σ. 13-42.

66. J. Tolan, «Taking Gratian to Africa», *A Faithful Sea, The Religious Cultures of the Mediterranean, 1200-1700*, επιμ. A. A. Husain και K. E. Fleming, Οξφόρδη 2007, σ. 50-51.

ζημίωνε βενετούς εμπόρους, είχε προκαλέσει την αγανάκτηση της βενετικής γερουσίας, η οποία διέταξε τις αρχές της Κρήτης να τον συλλάβουν και να τον θανατώσουν.⁶⁷ Επιπλέον, παράλληλα με τα επίσημα έγγραφα υπάρχουν και τουρκικά λογοτεχνικά αφηγήματα που φανερώνουν ότι η συνεργασία μουσουλμάνων και χριστιανών πειρατών ήταν απρόσκοπτη.⁶⁸ Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως τον 16ο αιώνα οι μεγαλύτεροι εχθροί των ελληνορθόδοξων παρέμεναν οι Λατίνοι: το μίσος προς αυτούς κάποτε χρησίμευε για να δικαιολογηθούν πολλά και διάφορα. Και τέλος, η τεράστια περιουσία του Νικολάου Διάκου Σαρακίνη, όπως καταγράφεται στο κείμενο της διαθήκης του, μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως ίσως αποκτήθηκε από κούρσος ή πειρατεία.

Πριν όμως προχωρήσω στην ανάλυση της διαθήκης θα εξετάσω ένα ακόμα σημείο της παράδοσης, τη συμμετοχή του Διάκου της Κρητικής στον εποικισμό της Σάμου. Στη σύγχρονη βιβλιογραφία η συμβολή του ήρωά μας στον εποικισμό θεωρείται βέβαιη μολονότι βασίζεται μόνο σε μεταγενέστερες πληροφορίες. Από τουρκικές πηγές ξέρουμε πως ο σουλτάνος Μουράτ Γ' παραχώρησε το νησί στον καπουντάν πασά Κιλίτς Αλή ως πλήρη ιδιοκτησία, με ειδικό έγγραφο του Αυγούστου του έτους 1584, αποφάσεις όμως για την παραχώρηση του νησιού είχαν παρθεί όταν ήταν ακόμα σουλτάνος ο πατέρας του Σελήμ Β' (1566-1574).⁶⁹ Στο έγγραφο του 1584 αναφέρεται πως η Σάμος δεν ήταν καταγεγραμμένη στα κατάστιχα της αυτοκρατορίας και έτσι επιβεβαιώνονται οι πληροφορίες αρχαιότερων πηγών, όπως η θαλασσογραφία του Πιρή Ρεΐς, που παραδίδουν ότι το νησί γύρω στο 1520 ήταν σχεδόν έρημο και κρησφύγετο πειρατών.⁷⁰ Για τον εποικισμό της Σάμου φρόντισε ο Κιλίτς Αλή

67. Σ. Μ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας, 1281-1385*, Αθήνα 1936, τ. Β', ΙΙ, σ. 158 και πβ. F. Thiriet, *Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. 1, Paris – La Haye 1958, σ. 127, αριθμός 507.

68. Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan, Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, Λονδίνο 2000, σ. 91-92.

69. Το έγγραφο αυτό, mülkname, έχει δημοσιευθεί από τη Σοφία Ν. Λαΐου, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο*, ό.π., σ. 43-44, 183-185.

70. Το νησί χαρακτηρίζεται ως «haric ez-defter» (εκτός καταστίχου). Για την ερήμωση της Σάμου που διήρκεσε έναν περίπου αιώνα και τις σχετικές πηγές βλ. N. Vatin, «Deux îles à la dérive: Samos et Icaria entre 1475 et 1572», επιμ. C. Heywood και C. Imber, *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, Κωνσταντινούπολη 1994, σ. 339-349, και πβ. Σοφία Ν. Λαΐου, *Η Σάμος*

που την επισκέφθηκε σε μία από τις πρώτες ναυτικές περιηγήσεις του, ίσως το 1572, για ενημέρωση σχετικά με το χάσι του. Γύρω στο 1580 είχε ήδη κατοίκους, πολλοί από τους οποίους ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι, και είχε ενταχθεί στην εκκλησιαστική οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου.⁷¹ Στις πηγές του 16ου αιώνα που αναφέρουν αυτά τα γεγονότα δεν υπάρχει το όνομα του Νικολάου Διάκου. Ωστόσο, επειδή είναι βέβαιο πως τα χρόνια εκείνα ο ήρωάς μας ήταν σε συχνή επαφή με τον καπουντάν πασά, μπορούμε να πιστέψουμε τις πληροφορίες μεταγενέστερων συγγραφέων που έγραψαν ότι ο Σαρακίνης εργάστηκε πολύ για να αποκτήσει η Σάμος κατοίκους. Και πάντως ένας τριώροφος πύργος, ο οποίος φέρει χρονολογία 1577, ονομάζεται ως σήμερα «ο πύργος του Σαρακίνη».⁷²

Η πηγή που μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια πραγματικά καθάρη εικόνα για τη ζωή και τη δράση του Διάκου της Κρητικής αλλά και για τη θεώρηση του κόσμου του είναι η διαθήκη του. Με τη διαθήκη του άφησε το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του στον μοναχογιό του Βασίλη.⁷³ Στην αρχή η περιουσία αυτή περιγράφεται γενικότητα με όρους όπως χωράφια, αμπέλια, σπίτια, ρούχα, χρυσάφι, ασημικά, ποί-

κατά την οθωμανική περίοδο, ό.π., σ. 23-33. Και οι δύο συγγραφείς δεν εξηγούν γιατί ένα σχετικά μεγάλο κι εύφορο νησί κι επιπλέον πολύ κοντινό με τη μικρασιατική ακτή, όπου υπήρχαν μεγάλα διοικητικά κέντρα, έμεινε ερημωμένο. Εδώ απλώς επισημαίνω το παράδοξο του πράγματος προσθέτοντας πως κάποιιο θα επωφελούνταν από αυτή την κατάσταση.

71. Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Χριστιανοί... την νήσον κατέλαβον». Εκκλησιαστικές πηγές για τη Σάμο του 16ου αιώνα», Πρακτικά Συνεδρίου *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, τ. 1, Αθήνα 1998, σ. 209-219.

72. Για τον πύργο και την επίκαιρη θέση του βλ. Σοφία Ν. Λαΐου, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο*, ό.π., σ. 34. Η ίδια, «Παρατηρήσεις για την τοπογραφία και την οικιστική διάρθρωση της Σάμου τον 17ο αιώνα», *Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17ος-20ός αιώνας)*, Πρακτικά Συμποσίου (Αθήνα 20-21 Δεκεμβρίου 1999), επιμ. Μανόλης Βουρλιώτης – Αλεξάνδρα Σφοίνη, Αθήνα 2002, σ. 34-35· πβ. και Π. Δ. Μιχαηλάρης, «Άγιος Ιωάννης (Κολόνα): μετόχι της μονής της Πάτμου στη Σάμο (16ος-19ος αι.)», καθώς και Η. J. Kienast, «Ο πύργος του Σαρακίνη στη Σάμο», Πρακτικά Συνεδρίου *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, τ. 1, Αθήνα 1998, σ. 143-150, 183-184.

73. Ο Μ. Γ. Βαρβούνης, *Η Μονή του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου*, ό.π., σ. 77, παραδόξως γράφει ότι ο Βασίλης ήταν θετός γιος του Σαρακίνη, αλλά και στη διαθήκη που ο ίδιος αναδημοσιεύει (σ. 78) και σ' αυτή που εκδίδω εγώ, ο πατέρας αναφέρει τον Βασίλη ως τον γνήσιο γιο του.

μνια, αλλά κατόπι γίνεται συγκεκριμένη. Σε μετρητά άφηνε στο γιο του 7000 χρυσά δουκάτα και 500.000 άσπρα καθώς κι ένα καράβι. Επιπλέον, του άφηνε όλα τα χρηματικά ποσά που είχε δανείσει σε διαφόρους («χρεωφιλήματα») και που ήσαν γραμμένα στο κατάστιχό του. Από το σημείο αυτό της διαθήκης πληροφορούμαστε πως ο ήρωάς μας μεγάλωνε την περιουσία του όχι μόνο ως έμπορος και καραβοκύρης αλλά και ως δανειστής. Ακόμα άφηνε στη γυναίκα του («οικοκυρά» του) 150.000 άσπρα καθώς και 10.000 άσπρα στην αδελφή της. Στον αδελφό του Διάκο Ζερβό άφηνε τα δύο τρίτα ενός καραβιού, το οποίο είχε συνεταιρικά, πιθανότατα με τον ίδιο, καθώς και 20.000 άσπρα. Στην αδελφή του, που ήταν παπαδιά, άφηνε 6000 άσπρα και από 2000 άσπρα σε δύο ανεψιές του από τις οποίες η μία ήταν διακόνισσα κι η άλλη παντρεμένη με παπά. Για να γίνουν περισσότερο κατανοητά τα παραπάνω ποσά θυμίζω πως το ετήσιο εισόδημα ενός διοικητή επαρχίας (σαντζάκ-μπέη) των χρόνων εκείνων κυμαινόταν –ανάλογα με την έκταση ή την παραγωγή της επαρχίας– ανάμεσα στα 200.000 και τα 600.000 άσπρα.⁷⁴

Ο Διάκος της Κρητικής φρόντισε και για την ακριβή εκτέλεση της διαθήκης του: αναθέτει στο γιο του να δώσει τα ποσά που άφησε στους κληρονόμους, τους οποίους ο ίδιος όρισε, από τα «χρεωφιλήματα» που είχε δικαίωμα να εισπράξει· επίσης του αναθέτει να φροντίζει τη μητέρα του ως το θάνατό της· και τέλος να φροντίζει τα μνημόσυνα και των δύο γονιών του. Επιπλέον θέτει έναν περιορισμό στο γιο του: σε περίπτωση που ο γιος δεν αποκτήσει παιδιά, να μην έχει το δικαίωμα να εκχωρήσει τίποτε από την πατρική κληρονομία ούτε καν για φιλανθρωπικό σκοπό. Αν αποκτήσει όμως παιδιά, αυτά να πάρουν ολόκληρη την πατρική κληρονομία. Κι αν ο γιος πέθαινε χωρίς απογόνους, ο Διάκος της Κρητικής ήθελε ολόκληρη την περιουσία να την κληρονομήσει η αγία μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου για να μείνει στην κατοχή της για πάντα.

Το τελευταίο αυτό σημείο της διαθήκης είναι αποκαλυπτικότερο σχετικά με τη σημασία που είχε η Ορθοδοξία για τον άνθρωπο του 16ου αιώνα και μάλιστα εφόσον σ' αυτό εκφράζεται η επιθυμία ενός ατόμου που είχε επί πολλά χρόνια πάτρωνα έναν εξισλαμισμένο ρωμαιοκαθολικό και ανώτατο αξιωματούχο του οθωμανικού κράτους. Είναι φανερό πως ο δρό-

74. G. Veinstein, «L'empire dans sa grandeur (XVIème siècle)», *Histoire de l'empire ottoman*, επιμ. R. Mantran, Paris 1989, σ. 206.

μος τον οποίο είχε ακολουθήσει ο πάτρωνάς του Giovanni Dionigi Galeni και μετέπειτα Κιλίτζ Αλή πασάς άφησε ανεπηρέαστο τον Διάκο της Κρητικής, που επέμενε στη δική του θεώρηση του κόσμου, στη δική του πίστη και στη δική του παράδοση. Από τη διαθήκη του άλλωστε φαίνεται πως η οικογένειά του περιλάμβανε αρκετούς παπάδες και παπαδιές.

Από μία σημείωση σ' ένα χειρόγραφο ευχολόγιο του 15ου ή 16ου αιώνα της βιβλιοθήκης της μονής της Πάτμου γνωρίζουμε πως ο αφέντης ο Σαρακίνης πέθανε την 1η Οκτωβρίου του 1590, μια Δευτέρα.⁷⁵ Ο Βασίλης, ο γιος του, πέθανε ύστερα από τρία περίπου χρόνια, ανάμεσα στον Ιούλιο του 1593 και τον Μάρτιο του 1594,⁷⁶ και, σύμφωνα με τη διαθήκη του πατέρα του, ολόκληρη η καταληφθείσα περιουσία περιερχόταν στη μονή. Όλα όμως δείχνουν πως η διαθήκη που άφησε ο Διάκος της Κρητικής δεν εκτελέστηκε. Αμέσως μετά το θάνατο του Βασίλη, η οικογένειά του –αδέλφια κι ανίψια του πατέρα του– εναντιώθηκαν στην εκτέλεση της διαθήκης. Η υπόθεση έφτασε στο ιεροδικείο αλλά και στη σουλτανική αυλή, όπως δείχνουν τα φερμάνια που έστειλε ο σουλτάνος Μεχεμμέτ Γ' διατάσσοντας να τακτοποιηθούν με τον καλύτερο τρόπο τα ζητήματα που προέκυψαν.⁷⁷ Οι ανεψιοί του Διάκου της Κρητικής, παραβιάζοντας τη διαθήκη αλλά και το νόμο, πούλησαν ένα καράβι του καλά αρματωμένο και εξοπλισμένο με κανόνια, το οποίο βρισκόταν πια στην κυριότητα της μονής, αντί του ποσού των 10.000 δουκάτων.⁷⁸ Από την ενέργεια αυτή, που στάθηκε αιτία να γίνει ακόμα μία δίκη, συλλέγουμε άλλη μια μαρτυρία για τον πλούτο του Σαρακίνη.

Χωρίς να υπάρχουν πληροφορίες για τις σχετικές αποφάσεις του ιεροδικείου, καταλήγω στο συμπέρασμα πως η μονή εξαναγκάστηκε σε κάποιο συμβιβασμό με την οικογένεια. Ο Σαρακίνης, πεπειραμένος καπετάνιος κι επιτυχημένος επιχειρηματίας, δεν ήταν γνώστης του ισλαμι-

75. Σήμερα είναι ο κώδικας 691: I. Σακκελίων, *Πατριακή Βιβλιοθήκη*, Αθήνα 1890, σ. 270.

76. Πάτμος, Οθωμανικό αρχείο Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, φάκ. 13, έγγρ. 3, και φάκ. 6, έγγρ. 10.

77. Πάτμος, Οθωμανικό αρχείο Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, φάκ. 1, έγγρ. 4, 7, 8, 11^α, φάκ. 6, έγγρ. 11, 12, 13, φάκ. 13, έγγρ. 3· όλα τα έγγρ. είναι των ετών 1593-1597.

78. Πάτμος, Οθωμανικό αρχείο Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, φάκ. 1, έγγρ. 6. Στο οθωμανικό έγγραφο σχετικά με τον εξοπλισμό του καραβιού αναγράφεται «alati-ile ve topları-ile».

κού δικαίου. Προφανώς δεν ήξερε ότι στην τότε ισλαμική νομοθεσία η έννοια του νομικού προσώπου ήταν ανύπαρκτη κι έτσι άφησε την περιουσία του στη μονή.⁷⁹ Αν την είχε αφήσει στον τότε ηγούμενο, το ιεροδικείο θα αντιμετώπιζε διαφορετικά τις απαιτήσεις των συγγενών του. Οι κληρονομικές διαμάχες που έγιναν μετά το θάνατο του γιου του και εξαιτίας της διαθήκης εναντίον της μονής προφανώς συντέλεσαν στο να ξεχαστεί ο Σαρακίνης γρήγορα γιατί, όπως ήταν φυσικό, οι μοναχοί της Πάτμου, μολοντί αδικημένοι, θα επιθυμούσαν να μη συζητούνται τα δυσάρεστα αυτά γεγονότα. Για το λόγο αυτό δεν διατηρήθηκε η μνήμη του ζωντανή. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο Σαρακίνης θα ήταν γνωστός σε ολόκληρο το Αιγαίο και πέρα από αυτό χάρη στον πλούτο του και τη στενή γνωριμία του με τον καπουντάν πασά Κιλίτς Αλή. Ωστόσο, το φερμάνι με το οποίο οι μοναχοί κατόρθωσαν να διατηρήσουν τη νομή των κτημάτων της Σάμου φέρει ένα μεταγενέστερο σημείωμα επί του νώτου: ότι αφορά τα κτήματα «όπου είχε κάποιος Βασίλης», ενώ σε άλλο επί του νώτου σημείωμα το επίθετό του έχει καταγραφεί ως «χαρτοφίλης», το οποίο προέκυψε από παρανόληση του Κριτόπουλος που φαίνεται πως ήταν η μετάφραση του Γκιρίτογλου.⁸⁰ Πατέρας και γιος ξεχάστηκαν.

Μέσα στο φάκελο με αριθμό 56 (Φ 56) της Βιβλιοθήκης της μονής της Πάτμου βρίσκονται πέντε διαθήκες του Νικολάου Διάκου της Κρητικής. Μόνο η μία από αυτές, με ένδειξη 57.55α, έχει συνταχθεί από ταβουλάριο, τον Νικήτα Μινδρίνο,⁸¹ στις 16 Φεβρουαρίου 1586, και —το σπουδαιότερο— φέρει την υπογραφή του Διάκου της Κρητικής. Φέρει και μία κέρηνη σφραγίδα με δυσδιάκριτο κόσμημα που πιθανότατα ήταν η σφραγίδα του ταβουλαρίου. Συνεπώς, περιέχει όλα τα εχέγγυα της γνησιότητας. Οι τέσσερις άλλες φέρουν χρονολογία 18 Σεπτεμβρίου 1590, δηλαδή υποτίθεται ότι έχουν συνταχθεί 13 μέρες πριν από το θάνατο του ήρωά μας. Πρόκειται για αντίγραφα ενός κειμένου διαθήκης. Τα δύο από αυτά είναι οφθαλ-

79. Για το ζήτημα αυτό βλ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για τη Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα 1996, σ. 91-92.

80. Πάτμος, Οθωμανικό αρχείο Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου φάκ. 1, έγγρ. 4, 8.

81. Για το πρόσωπο αυτό βλ. Χρυσόστομος Γ. Φλωρεντής, *Βραβείον της Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1980, σ. 12 σημ. 3.

μοφανώς μεταγενέστερα.⁸² Από τα άλλα δύο, το ένα είναι αντίγραφο που έχει γίνει από το γραφέα, ο οποίος στις 25 Σεπτεμβρίου του 1590 έγραψε ένα συμφωνητικό για το μετόχι της Αγίας Ειρήνης· το έγγραφο αυτό βρίσκεται μέσα στον ίδιο φάκελο. Το άλλο αντίγραφο είναι πιθανότατα λίγο μεταγενέστερο. Τα τέσσερα αυτά αντίγραφα δεν είναι κεκυρωμένα. Το κείμενο της διαθήκης που διέσωσαν δεν έχει συνταχθεί από ταβουλάριο –τουλάχιστον δεν περιλαμβάνουν καμία σχετική ένδειξη– κι ακόμα δεν περιλαμβάνουν καμία ένδειξη ότι υπήρχε η υπογραφή του διαθέτη. Περιέχουν το ίδιο κείμενο με πολύ λίγες διαφορές. Περισσότερο από το μισό αυτού του κειμένου επαναλαμβάνει το κείμενο της διαθήκης του 1586. Στο τελείως διαφορετικό υπόλοιπο κείμενο αναφέρονται διάφοροι κληρονόμοι και τα μικροποσά που υποτίθεται ότι τους άφησε ο Νικόλαος Διάκος.⁸³

Καθώς εννέα οθωμανικά έγγραφα⁸⁴ φανερώουν τις διενέξεις των συγγενών του Νικολάου Διάκου με τη μονή, οι οποίες κατά τη γνώμη μου τελείωσαν με ένα συμβιβασμό, νομίζω πως «η διαθήκη» της 18ης Σεπτεμβρίου 1590 είναι το κείμενο που συντάχθηκε για το συμβιβασμό. Για το λόγο αυτό και προκειμένου να μάθω περισσότερα για τον ήρωά μας, βασίστηκα στη διαθήκη της 16ης Φεβρουαρίου 1586, που έχει γραφεί από τον ταβουλάριο Νικήτα Μινδρίνο και έχει υπογραφεί από τον διαθέτη, δηλαδή, όπως ήδη είπα, παρουσιάζει εχέγγυα γνησιότητας. Η διαθήκη αυτή δεν ήταν η μοναδική που συντάξε ο Διάκος της Κρητικής. Ο ίδιος σ' αυτήν ανακαλεί κάθε άλλη προηγούμενη διαθήκη του και κωδικοκελλο. Επειδή, μάλιστα, λέει ότι τη συντάξε επειδή επρόκειτο να ταξιδέψει και καθώς ταξίδευε συχνά, ασφαλώς θα συντάξε κάμποσες διαθήκες. Θεωρώ χρήσιμο να εκδώσω αυτή που είχα την τύχη να βρω.⁸⁵ Ακολούθησα όσο καλύτερα μπορούσα τους κανόνες που έχουν θεσπισθεί,⁸⁶ δηλαδή πιστή αντιγραφή της ορθογραφίας του κειμένου, ανάλυση

82. Το ένα από αυτά έχει γίνει στις 23 Οκτωβρίου 1900 από τον γραμματέα Ιερόθεο Μαρκάκη.

83. Ο Μ. Γ. Βαρβούνης, *Η Μονή του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου*, ό.π., σ. 77-80, αναδημοσιεύει ως διαθήκη του Σαρακίνη αυτό το κείμενο, από την έκδοση του Σταματιάδη, χωρίς καθόλου να ασχοληθεί με το πρόβλημα της γνησιότητάς του.

84. Παραπάνω σημ. 77-78.

85. Ευχαριστώ από καρδιάς τη φίλη μου κυρία Μαρία Πολίτη που με βοήθησε με αποτελεσματικότητα και στοργή στη μεταγραφή αλλά και την καλύτερη κατανόηση του κειμένου.

86. Α. Πολίτης, *Οδηγός καταλόγου χειρογράφων*, Αθήνα 1961, σ. 34-35.

των βραχυγραφιών, επέμβαση ως προς τη στίξη και χρήση κεφαλαίων γραμμμάτων, όταν έκρινα ότι χρειαζόταν.

† Ἐν ὀνόματι τοῦ Κ(υρί)ου ἀμήν. Ὁ μεγαλιώτ(α)τ(ο)ς ἄρχων κῶρ Νι-
κόλαος ἀναγνώστ<η>ς υἱὸς τοῦ μακαρίτ(ου) κῶρ Διάκου ^{|2} <καί>* τῆς
Κριτικῆς εὐρισκόμενος ἐν υἰγεία, ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ σῶας ἔχων τὰς φρέ-
νας καὶ ^{|3} τὸν νοῦν ἀθλότοτον καὶ τὴν γλῶτταν καλῶς λαλοῦσαν. Ἐπεὶ δὴ
μέλλη Θ(εο)ῦ βουλομένου ^{|4} νὰ μῆσεύσῃ τῶν ὧδε, διὰ τὰ κίνδυνα τῆς
θαλάσσου, καὶ διὰ τὸ ἄωρον καὶ ἐφνή^{|5}διον τοῦ θανάτου, ἠθέλησεν διατά-
ξασθαι τὰ περὶ αὐτοῦ. Καὶ πρῶτον πάντ(ων) εἶπεν ^{|6} ὡς ἀνακράζει καὶ
ἄθετῆ πᾶσαν ἄλλην διαθήκην καὶ κοδίκελλον, ὃν προλαβὼν ἐ^{|7}ποίησεν,
καὶ θέλη ἢ αὐτῆ του διαθήκη νὰ εἶνεν στερεωμένη καὶ βεβαιωμένη ἐν ^{|8}
παντὶ κριτηρίῳ ἐκκλησιαστικῶ τε καὶ πολυτικῶ. Εἶτα ἐξεῖπεν ὡς ἂν
ὁ Κ(ύρι)ος ^{|9} θελήσῃ καὶ ἀποδόσῃ τὸ ἀν(θρώπ)ινον χρέως, τὴν ψυχὴν
αὐτοῦ παραδῆθῃ εἰς χεῖρας ^{|10} αὐτοῦ, τὰ δὲ πράγματά του ποῦ τοῦ θέ-
λων εὐρεθῆν, χωράφια ἀμπέλια, σπήτια, ^{|11} ρούχα, χρυσάφην, ἀσημικά,
ποιμνηνα αἰγῶν καὶ προβάτων, βουκολία, ἀπλῶς ^{|12} κληρητὰ καὶ ἀκήρητα
ἀφήγη ἴδιον καὶ καθολικὸν κληρονόμον τὸν υἱὸν αὐτοῦ ^{|13} κύρηρ Βασίλειον
τὸν ἀναγνώστην, καὶ εἰς μέτριμαν δουκ(ά)τ(α) χρ(υσά) τζεκήρια χιλι-
άδες ^{|14} ἑπτὰ, καὶ ἄσπρ(α) χιλιάδες πεντακοσίες, τὸ καράβην μου τὸ λε-
γόμενον Βογιανήν ^{|15} καθῶς εὐρίσκετε. Ἀφήνο του καὶ ὅτι χρισοφιλήματα
μοῦ θέλουν εὐρεθῆν εἰς ^{|16} τὸ κατάστιχόν μου. Με τοῦτο ὀνοματίζω καὶ
θέλω ὅτι ἂν ὁ Κ(ύρι)ος θελήσῃ καὶ δόσῃ ^{|17} κληρονόμους γνησίους εἰς τὸν
αὐτόν μου υἱὸν αὐτὰ ὅποῦ τοῦ ἀφήνο διὰ κληρονο^{|18}μίαν του, εἰς αὐτούς νὰ
πάγουν κατὰ διαδοχὴν, ἃ δὲν κάμη κληρονόμους ἢ κληρο^{|19}νόμον, νὰ μὴν
ἔχη ἄδιαν ὁ ὄρηθεις μου υἱὸς ἀπὸ ὅτι θέλη κληρονομήσῃ ἀπὸ ^{|20} τὸ ἔχην
μου νὰ δόσῃ μίτε χάριν λεγάτου, μῆτε διὰ ψυχηκόν, μῆτε διὰ προικοίον,
^{|21} μόνον νὰ τὰ ἔχη ἔως ζωῆς του νὰ τα χαίρετε, καὶ ἀποθανόντος του, νὰ
τὰ ^{|22} κληρονομὰ τὸ ἅγιον μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Ἰω(άν)νου τοῦ Θεολό-
γου τῆς Πάτμου, νὰ ἔχη καὶ ^{|23} νὰ τὰ δεσπόζῃ εἰς αἰῶνας τοὺς ἅπαντας.
Ἀφήνο τῆς οἰκοκυράς μου ἄσπρ(α) ^{|24} χιλιάδες ἑκατὸν πενήντα, νὰ ἔχη
ἐξουσίαν εἰς αὐτὰ νὰ τὰ κάμη ὡς θέλη καὶ ^{|25} βούλετε. Ἀφήνο τῆς Μαρίας
τῆς γυναικαδεληφῆς μου, διὰ πολλὰς δούλευ^{|26}σες ἄσπρ(α) χιλιάδες δέκα.
Ἀφήνο τοῦ Διάκου τοῦ ἀδελφοῦ μου τοῦ Ζερβοῦ τὸ ^{|27} καράβην τὴν Με-

* Πβ. σημ. 35.

στιάναν, ὅτι μετέχω, ἤγγουν τὰ δύο τρίτα, καὶ ἄσπρ(α) χιλιάδες ^{|28} εἴκοσι. Τῆς ἀδελφῆς μου τῆς παπ(α)δίας ἄσπρ(α) χιλιάδες ἕξι. Τῆς ἀνυψίας μου τῆς ^{|29} διακόνισσας τῆς χήρας ἄσπρ(α) χιλιάδες δύο. Τῆς ἀνυψίας μου τῆς παπ(α)δίας τοῦ ^{|30} παπ(α) Μιχάλη ἄσπρ(α) χιλιάδες δύο. Τὰ ἄνοθεν νὰ εἶνεν κρατημένος ὁ υἱός μου νὰ ^{|31} τὰ δίδῃ μαζόνοντας τὰ χρεωφιλήματα. Καὶ πάλιν ὅτι βρεθοῦσιν περὶ ^{|32} του ὁ αὐτός μου υἱός να εἶνεν καθολικός μου κληρονόμος ὡς ἄνοθεν με τ(ῆ)ν ἄνωθεν ^{|33} κοντετζιονῆ ἔχοντας καὶ τὴν ἔγνοιαν τῆς μ(ητέ)ρας του ἕως ζωῆς τῆς, καὶ μετὰ ^{|34} θάνατον νὰ ἐπημεληθῆ τὰ μνημόσυνα τῶν ἀμφοτέρων παρὰ μηδενὸς ἐμ^{|35}ποδηζόμενος μήτε ἀδελφοῦ, μήτε ἀνεψιοῦ, μήτε τινὸς τῶν συγγενῶν μου.

^{|36} Καὶ οὕτως εἶπεν καὶ ἐδιάταξεν, προστάσσοντας ἐμέναν τὸν π(ατ)ριαρχικὸν πρω^{|37}τοπαπ(ὰ)ν καὶ ταβουλάριον Νικῆταν τὸν Μινδροῖνον καὶ ἔγραψα τὴν αὐτήν ^{|38} του διαθήκην.

αφπς' φενρουβαριώ ις'. Θέλη ἀπογράψην ^{|39} καὶ αὐτὸς τὸ ιδιόχειρόν του:—

^{|40} † Ἐγὼ Διάκος τῆς Κρητικῆς στέργο καὶ ὁμολογὸ τα ἄνοθεν γεγραμένα:—

1 που: lege τοῦ | ἀναγνώστ<η>ς: λέξι διορθωμένη ἀπὸ τον γραφέα.

ELISABET A. ZACHARIAΔΟΥ

Summary

IN PATMOS IN THE 16th CENTURY

Diakos, Son of Kritikis, Ship-owner and Businessman

It is well-established that the island of Patmos was prosperous and thriving by the end of the 16th century. This article examines the case of a successful ship-owner and entrepreneur from Patmos, who can be considered as a representative of this period: with his business connected to the sea, his relations with the Ottoman authorities, his wealth and his attachment to the Greek-Orthodox faith. Although he became somehow an almost legendary figure, his will, preserved in the archive of the Monastery of Patmos, reveals his approach to thought and action.

ELISABETH A. ZACHARIADOU